UNITED STATES HOLOCAUST MEMORIAL MUSEUM

Ukrainian Museum-Archives of Cleveland
Displaced Persons Camp Rare Book Collection

Item in Public Domain or an Orphan Work:

The United States Holocaust Memorial Museum Library respects the copyright and other intellectual property rights associated with the materials in its collection and makes good faith efforts to locate copyright owners. According to the Library's knowledge, the Library may make this title publicly available for reasons including but not limited to: the title is in the public domain or the title is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact the USHMM Library by phone at 202-479-9717, or by email at reference@ushmm.org.

С. ПІДГАЙНИЙ.

недострілені

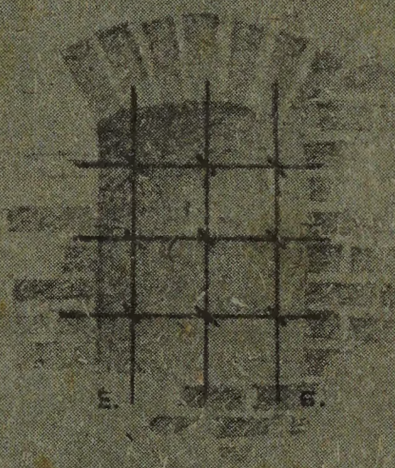

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

НЕДОСТРІЛЯНІ

Всі права застережені за автором

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

НЕДОСТРІЛЯНІ

ЧАСТИНА ДРУГА

M. & S. IVANYCKY
187 Buffington Rd.
Akron, Ohio 44313
Phone 216/867-7416

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНА
1949

НАД БІЛИМ ДОМОМ ЧОРНІ ПРАПОРИ

„Ідіть дітки, ідіть з хати,
Ідіть дітки, ідіть з хати,—
Сіда дядько вечеряти.

Не так дядько, як дядина,
Не так дядько, як дядина,
Вона сичить, як гадина“.

— Люди! Товариші мої любі, друзі мої дорогі, не співайте цієї, не співайте,—і Мироненко б'є здоровенним кулаком по столі, потім, поточившись, безсило, майже непритомний, падає на нари, кидає бушлат на голову і, тіпаючись всім своїм здоровенним тулубом, ридає.

— Та ми ж тобі, Миколо, не хтіли зробити боляче. Ти вже прости нас, голубе ти наш, друзяка—товаришу наш,—говорить до Мироненка, вже сивий Збаразький, колишній учитель, колишній член Української Центральної Ради, що вже давно ходить на милицях, ще з того часу, як на лісозаготівлях йому ноги деревом перебило.

Стає ніяково, всі поволі підіймаються зза столу, і кожен іде до нар своїх, щоб лишитися знову з своїми печалями й горем, невилитим, невиспіваним і невиплаканим.

Тільки Збаразький сідає коло Мироненка і лагідним шовковим теплим баритоном говорить ніжні, братні слова до Миколи.

— Друже мій! Адже ж, хіба тільки в тебе діти, та ж і в мене, і в нього, і в тисяч, і в мільйонів таких, як ми з тобою, і діти, і дружини, і наречені, і матери, і батьки.

— А хіба я кажу, що тільки в мене, а хіба я плачу, що тільки в мене. А хіба я кров проливав тільки за моїх дітей, а хіба тих сім ран за моїх дітей, а хіба той тяжкий труд, та сила, та кров, той черствий хліб, та хуга й сніг, злива і спека, що крізь неї пройшов я й проніс переможно прапор Революції,—то хіба я робив

для моїх дітей? Хіба під Варшаву йшов за моїх дітей, хіба на тебе, Максиме, цілив і розстрілював таких, як ти, задля моїх дітей? І Мироненко знову щільно вкривався бушлаком і тихо ридав.

Збаразький сидів. І сокамерники мовчки сиділи, і кожен не міг порвати тенета тяжких спогадів.

Це вже втретє так було з Мироненком за ці два роки. Погана ознака, коли так боляче реаґує людина. Перший раз було так, як співали відому пісню, де брат повертається з неволі й рідна сестра „за дрібними слізьми“ не пізнає брата, а це вже вдруге з піснею „Усі гори зеленіють“, де співається про бідну вдову, що проситься на зиму до брата і обіцяє годити й шанувати його й дітей з хати виряджати, як сяде він вечеряти, бо ж дядина сичить, як гадина. І Мироненко не міг ту пісню зносити. Згодом підіймався, шпурляв з голови бушлата, сідав на нари й розпучливо говорив:

— Вісім синів, вісім соколів, як з води, росли... Старший середню освіту кінчив... Всі пропали... Всі пішли врозтіч... Всі безпритульні... Всі з вовчим білетом...

— Матір, бідну матір від однорічної дитини одірвали! Я винен? Ну нехай, нехай буде так, я воював за революцію, з мечем за неї. Революцію, воював, я тепер „контрреволюціонер“, нехай так, хай я „контрреволюціонер“, бо все змінилося, революція стала контрреволюцією, реакціонери і рабовласники—революціонерами, а революціонери— „контрреволюціонерами“. Але мати? Мати вісьмох неповнолітніх дітей, що тільки родила, виховувала, прала й годувала, ночами над колискою не спала, її теж на Сибір, її теж на каторгу?

— Кому ти, друже, оповідаєш, кому? Нам? А хіба ми цього не знаємо? Ти Стріху знаєш? Он того, що в камері насупроти, знаєш? А знаєш, що Стріха зробив? Той Стріха свого єдиного трьохрічного сина об рейку вбив. З того часу й не при собі, з того часу й благенький. Так, брате, всі ми пережили, і ти, і я, і твої діти, всі ми ті, що на волі.

— Ну, Стріха, то вже божевільний,—ніби заспокоюючись, говорив Мироненко.

— А, божевільний, божевільний, ти кажеш, а якби душу твою витрясли, якби ти, що до революції від Великодня справжнього хліба не їв, з таким трудом по тій революції таки господарем став, таку, як і люди, рублену хату під залізом мав, та й пару коней добрячих, та й корову, та й свиней, та й птиці, та й сяк-так зодяг-

нутись, взутись, а тобі в один день, як з неба впало, не тільки це все забрали, але й тебе з жінкою й дитиною до телячого вагону погнали? Та ж не тільки погнали. В люту зиму, в мороз, що аж земля репалась,—з того Стріхи й жінки кожухи поздирали, а з малесенького сина активістові валяночки подобались—з дитини валяночки стягнули.

— Так ти не збожеволів би? Так ти не вбив би,— присікувався вже тепер до Мироненка Іван Степанович, сивенький підсліпуватий дідок.

— Оце твоя і вся революція,—була резолюція Івана Степановича, і він, плюнувши, йшов до свого кутка.

— Та хіба ж це моя? Це ж не революція, це ж, Іване Степановичу, контрреволюція,—боронився Мироненко, колишній начдив червонопрапорної кінної дивізії в марші на Варшаву.

— Ша, мамаша, ша.

— Ага. І дискусія припинилася.

Ліберберґ, брат професора всесвітньої історії Київського Університету, сіоніст, як і його брат в минулому, тепер з далекосхідніх концтаборів потрапив на Соловки, лишивши там сидіти в ізоляторі брата, але тут чомусь відразу став так званим „вихователем“ культурно-виховної частини, найганебнішої після третьої частини інституції.

Про нього не йшла слава, як про стукача-доносчика, але водночас йому ніхто й не довіряв. Багато киян, колишніх вихованців Київського Університету й різних високих шкіл, його знали ще з Києва, де він був комендантом величезного студентського гуртожитку, що був розміщений свого часу в приміщеннях і чернечих келіях величезного Михайлівського Манастиря, знесеного 1934 року владою.

Ліберберґ, часто заходив до камер, розповідав новини, бо завжди мав можливість читати газети.

Оце й тепер він приніс новину.

— Над Білим Домом—чорні прапори, — сказав Ліберберґ.

— Чорні прапори? Хіба який день сьогодні?

— Сьогодні 2-ге грудня і ніякої траурної річниці немає,—сказав Ліберберґ.

— Так чому ж? Що сталося?

— Ще не знаю. Начальник КВЧ (Культ-вихов. част.) знає, пов'язав чорну пов'язку, але не каже. Немає ще наказу оголошувати.

Посидів. Скрутив цигарку, закурив і мовчки пішов геть.

— Цікаво! — як тільки зачинилися двері, сказав Гоп-Скок, безжурний юнак—злодій-рецидивіст, але прекрасний товариш і майстер точної таборової інформації.

— Я, братці, за п'ять хвилин буду. Я дізнаюсь,— і теж зник за дверима.

Гоп-Скок—було двадцятьсьоме прибране прізвище, під яким за цим разом він сидів вже на Соловках, хоч років йому було щонайбільше двадцять п'ять.

За п'ять хвилин він не прийшов, а прийшов щонайменше за півгодини.

Всі напружено чекали.

— Ну, що, кажи?

Гоп-Скок мабуть вперше за своє життя втратив гумор. Став серед камери, обвів всіх очима й сказав:

— Убито Сергія Мироновича Кірова.

Сказав і пішов, сів на нарах і почав крутити цапину ніжку.

— Ага, так йому й чорні прапори,—сказав хтось, і всі повернули в його бік голови.

— Та що, я нічого,—ніби виправдуючись, закінчував той, йдучи до своїх нар.

— Новина опанувала Кремль зі швидкістю електричного струму.

Гу-гу-гу-гу-гу—гуділа сирена кремлівської електростанції, і всі бігцем поспішали на „повєрку". Многотисячна маса вишикуваних стояла на кремлівськім подвір'ї й чекала.

Навколо чорніли, білим снігом вкриті, кремлівські стіни і башти, на баштах—чорні прапори, а під прапорами в електричному сяйві вилискували дулами й чорніли малюсенькими крапочками цівки кулеметів.

Соловчани беззвучно, струнко стояли. Кожна хвилина видавалася вічністю.

Кожен стояв і думав, може це я востаннє стою, може востаннє...

Всі знали що значить убивство якогось посла, консула совєтського закордонного чи особливо партійного можновладця в СССР, там де вже соціялізм збудовано, що то все значить для тих, які сидять по тюрмах, концтаборах і каторгах. І тому була мертва тиша.

Думали всі, що так буде, як було колись. Думали, що ось комендант Кремля, князь Трубецькой подасть команду вийти з лав кожному десятому, а потім цілу

колону з тих десяткованих розберуть групами й посадять да льохів, престарих льохів і підземних лябіринтів Соловецького Кремля, щоб після, викликаючи поіменно, розстріляти.

Нарешті, ще раз команда „струнко“—і сам Іван Іванович Пономарьов зі свитою, всі з чорними пов'язками на рукавах, пройшли до столу посеред двору, що його там заздалегідь поставили.

Начальник каторги Іван Іванович, спершись одною рукою на кінець столу, звернувся з коротким словом до в'язнів. Він говорив коротко, але кожне слово ніби карбував.

— Ув'язнені!—почав Іван Іванович,—вам вже відомо, що ваші друзі там, за морем, ті, що їх не було сюди привезено своєчасно, вчора забили Сергія Мироновича Кірова.

— Я знаю, що багато з вас сміється з нашої жалоби, я вже протягом цих двох годин маю про це певні і незаперечні дані, але пам'ятайте—сміється той, хто сміється останній. Вам говорю я, що ви всі, всі, що тут стоїте, які з ласки дорогого нашого батька, вождя і учителя товариша Сталіна ще й поднесь нерозстріляні, вам, недостріляні отут урочисто заявляю, що всі, які посміють сміятися, засміються на кутні, і дехто вже засміявся.

— Повідомляю: до 1-го червня наступного року для тих, хто мав право листування, це право касується, норми харчуваня скорочуються на тридцять відсотків, постачання нового одягу і взуття до 1-го червня не буде.

Всі попередні перепустки на вихід з Кремля і вхід до Кремля касуються. Після десятої години вечора всі звичайні камери і інші приміщення, де живуть в'язні будуть замкнені.

За контрреволюційну пропаґанду, якого б вона порядку не була—р о з с т р і л.

— Чули? Зрозуміло?

Звідусіль загуло—„Так“.

По промові почалась довга процедура індувідуальної переклички.

Треба було відповідати: прізвище, ім'я, по-батькові, день і рік народження, місце народження і за якою статтею Карного Кодексу засуджено.

Нарешті, ще раз струнко. Сирена і команда по камерах. Всі, після довгого і напруженого хвилювання, з радістю зідхнули і повагом, мовчазно пішли до камер.

Цілий Кремль був залитий електричним сяйвом. Великого вольтажу електричні лямпи і прожектори були повішені й поставлені там, де їх ніколи не було. З кулеметних гнізд кулемети найновіших конструкцій ніби пронизували цівками вікна камер і середину двору, ніби супроводжували нас до камер і говорили: „Добраніч, недостріляні, ще ваша не надійшла черга“.

Зловіща тиша облягла Кремль.

Всі, як загнані звірі, ходили по камерах, мовчки ходили, кожен чекаючи своєї черги.

В десять всі лежали на нарах, але ніхто не спав.

Десь о годині другій почувся попід вікнами тупіт кованих чобіт.

— Ідуть,—хтось сказав.

— Ідуть, хай ідуть,—хтось відповів.

В дверях повернули ключа. Світло в камерах заборонено гасити, отже видко, не треба включати.

— Встати!

Всі піднялись.

— Зніміть кожен увесь з себе одяг, до натільних сорочок і кальсон включно, і всі голими перейдіть сюди до дверей.—

Всі почали скидати з себе білізну чи лахміття, що заступало її на в'язничих плечах.

Почався найретельніший обшук.

— Це хто тут спить? Чия це валізка?

Всі глянули в куток нар.

— Моя,—виступив з гурту Михайло Сергеєв, студент Ленінградського Педагогічного Інституту.

Уповноважений третьої частини старанно розглядав зовсім ще новеньку книжку.

— А це теж твоя книжка?—злісно оскалившись, демонстрував він перед всіма нами явну „крамолу“.

Всі не дихали.

— Це провокація! Я такої книжки ніколи не мав і ніколи не читав,—сказав твердо Сергеєв, і м'язи його здорового, молодого тіла тремтіли.

— Ні, ув'язнений,—лагідно заявив уповноважений,— це не провокація, а контрреволюція, це ті, що вбивають наших Кірових. Це контрреволюція, звичайнісінький контрреволюційний терор,—і уповноважений відкрив вдруге титульну сторінку книжки, на якій великими літерами було надруковано:

Л. Д. ТРОЦКИЙ

—Уроки Октября—

Сергеєв з жахом дивиться навколо, і ридаючи до нас:

— „Товариші, мене сьогодні розстріляють, але знайте, що це провокація, ніколи я такої книжки не мав і не читав, ніколи нічого спільного з троцькізмом не мав".

— Мовчати!

Сергеєва голим понесли конвоїри з камери з його вбранням, валізою і речовими доказами причетности його до вбивства Кірова—книжкою Троцького „Уроки Октября".

Всі понуро мовчали. А трус продовжувався далі.

— Чий сундук, чому замкнений?

Василько Отченаш, молодий парубчак, та ще й майстер на всі руки, найпопулярніший на Соловках, „відказчик" од роботи, „соцблізкій", співака і всім завсіди джура і друг—цей Василько мнеться і винувато заявляє, що ключа він згубив.

Уповноважений ще більш зацікавлений, наказує конвоїру розбити деко. Деко розсипається на тріски і з величезного чорного сундука уповноважений бере двома пальцями якесь ганчір'я, обережно його виймає з сундука, трясе, викидає пару драних ликових лаптів, якийсь шнур, ржаве залізо, цвяхи і незадоволено запитує:

— Що це ти тут сміття зберігаєш?—Нарешті бачить шматок газети, викидає його й виймає аркуш білого паперу з добре на ньому намальованою дулею.

Уповноважений уважно дивиться на малюнок і до Василька: — А це що Отченаш?—

— Та це я, гражданин начальник, малювати вчився.

— Сматрі, я тебя научу „малєвать",—зібгавши і кинувши папір на підлогу, промовив уповноважений, зрозумівши, що та дуля спеціяльно намальована для того, хто шукатиме „крамоли" в чорному сундукові Василька Отченаша.

Нарешті обшук кінчився, і закляклі від холоду й страху в'язні полізли кожний до своїх нар.

Тепер кожен сторожко озирався навколо. Кожен навіть від свого товариша—в'язня сподівався зради. Адже багато людей нікчемних, що за шматок черствого хліба продадуть не тільки товариша, а й рідного брата.

Всі прекрасно розуміли, що книжка „Уроки Октября" була покладена Сергеєву під той час, коли всі були у дворі на „поверкє", і віднині кожен, як відходив на довший час з камери, а особливо лягаючи спати, старанно переглядав свій маленький скарб, щоб упевне-

тися, чи не підклали провокатори йому якоїсь „крамоли". І часто знаходили. Найчастіше це були книжки, портрети, листівки, брошури „контрреволюційного" змісту різних прихильників Троцького, меншовиків, есерів, чи книжки і брошури вже давно розстріляних чи засуджених націоналістів різних націй.

Проте цей метод не дав багато поживи. В першу, по кіровській, ніч він був в'язнями розшифрований, і цілу купу такої продукції кожен начальник колони відносив щодня до Оперативної частини.

І, очевидно, бачучи невдачу, третя частина зібрала свою літературу і всю увагу зосередила на доносчиках, вимагаючи від них ретельної праці. І доносчики й провокатори працювали на повну потужність.

Наприкінці кіровської кампанії арештів і розстрілів на Соловках, середв'язнична контррозвідка для боротьби з стукачами і провокаторами, так звана „АТЦ", зареєструвала в одному Кремлі більше двохсот таємних стукачів з - поміж в'язнів, які не мали жадного відношення до співпраці з такими інституціями, як КВЧ і їй подібними, що „опікувалися" душами в'язнів.

Стукачів, як правило, вербувалося з „бивших людей", з чужоземних комуністів і різних чужинців—авантурників, що їхали до СССР шукати легкого хліба, бувших підлипал з волі, що ще на волі були стукачами, але за недосконалу працю чи з яких інших міркувань були списані з балянсу й надіслані на Соловки.

Одним з найгидкіших з категорії стукачів—чужинців був французький комуніст, як казали, близький до Дюкло і Кашена—Жан Рено, що має на своїй совісті не одну сотню жертв.

Близький до нього був Самуїл Кан, ще молода людина, жид з походження, прибулий до Совєтського Союзу з Польщі,

Звичайно, такі, як Рено, могли провокувати тільки тих людей, які не були добре обізнані з ситуацією на Соловках. І як раз жертвою цих провокаторів падали новоприбулі. Ті, що вже були справжніми соловчанами і були пов'язані невидимими зв'язками національної солідарности певної національної групи на Соловках, ті звичайно не могли потрапити в обійми Рено, Кана чи їм подібних.

При цій нагоді скажу про мою зустріч з Каном. Саме в ці часи кіровщини, стоячи поруч на звичайній вечірній повірці (бо крім того були щотижня генеральні)

з молодою, мені не знаною людиною, я запитав його:

— А ви теж з Третьої Колони?

— Ні, я з Ново-Соснової, я тільки сьогодні прибув.

— А, з Ново-Соснової, дуже цікаво, багато там людей?—запитав я.

— Не дуже. Пробачте, як ваше прізвище? Я назвав.

— Ах, професор Підгайний, ви працюєте в сільгоспі?

— По—перше я ніколи не був професором. . .

— Ні, ні, не говоріть, я про вас чув, о, я знаю, ви людина надзвичайного таланту,—швидко, улесливо говорив до мене молодий чоловік, а як його зраджувала літера „р“, я вже знав, якої він національности.

— Кан?—

— Самуїл Львович.—

— Прахаді.—

І я тільки почув його прізвище,

Кінчилась повірка. Мене це випадкове знайомство як і незаслужені похвали дуже збентежили, і я пішов до „АТЦ“, людей, імена яких не смю згадувати, бо не певен, що вони вже смертю героїв спочили в сталінських казематах, і запитав, хто такий Кан.

Через п'ятнадцять хвилин я мав відповідь: „Самуїл Львович Кан, бувший комсомолець з Польщі—провокатор“.

В Кремлі було три точки „АТЦ“—єдина інституція, що існувала від 1924 року і жодного разу не була розкрита ГПУ. Про неї я дізнався від Генадія Садовського, який знав про її існування з 1929 року. На чолі АТЦ стояла незмінно, протягом вже десяти літ, одна мудра відважна людина, про яку ніхто не міг думати, що то був майстер контррозвідки великого маштабу, хоч, як здавалось, ніколи не служив в таких інституціях, і йому завдячують тисячі людей, врятованих від наглої провокації і смерти.

Іван Іванович мав рацію. Вже в ту першу ніч багато з в'язнів засміялося на кутні і немало навіки зарило очі. За підрахунком „АТЦ“ в першу ніч, крім ізоляторів, було взято з камер Кремля і „командировок“ більше чотирьохсот осіб.

І щоночі, аж до середини лютого 1935 року то одного, то другого, чи кількох разом, вже без розмов „с вещами“ забирали конвоїри і відводили під „Білий Дом“,

Одної ночі прийшли до нашої камери і без жадних розмов забрали Миколу Мироненка, орденоносного начдива. Більше про нього ніхто не чув, хоч і ніхто не міг ствердити, що його розстріляли.

Смерть Кірова дуже дорого обійшлася соловчанам, ще дорожче тим, хто був на волі.

Це велике нещастя, що впало зі сталінської опіки над трдящими довго пам'ятатимуть, як трудящі на волі, так і каторжани, отож всі силкувалися знайти справжню причину убивства Кірова.

Існувало дві версії, що їх пошепки оповідалося вже тоді, коли страстотерпна акція покіровського терору кінчилася. За одною версією Кірова убито з ініціятиви самого Сталіна, як претендента на його пост. Друга, що потрапила на Соловки аж з Колими,—була іншою. За цією версією Кірова вбито цілком на романічний, любовній основі. Тут розповім саме другу версію.

В Ленінграді мешкало молоде подружжя Ніколаєвих. Ніколаєв, видний член партії, що посідав різні партійні посади, мав красуню дружину, яку за її надмірну красу, аристократичні манери і виключний смак одягнутися і причесатися, в родинному колі називали „графінею". Графіня, як і її чоловік, так само була членом партії. Коли одного разу її побачив Кіров, він по партійній лінії дав наказ підвищити її в ранзі і перевести на працю до Ленінградського обкому партії, секретарем якого він був. Згодом Кіров непомітно просуває графіню до секретаріяту, і, нарешті, призначає її на одного з особистих секретарів.

Її чоловікові Ніколаєву так само Кіров протеґує і Ніколаєв став своєю людиною в обкомі і без жадних церемоній міг вільно заходити до кабінету найбільшого після Іосіфа Вісаріоновича—Сергія Мироновича,

Власне всі ці „благодіянія" щодо його і його дружини Ніколаєв розглядав як справді мудру і справедливу платню з боку Кірова за наполегливе і точне виконання всіх наказів по партійній лінії, що довелося молодому подружжю на різних ділянках партійної праці виконувати. І старого, рудого, з обличчям густо покопаним натуральною віспою, часто нестримного, грубого і незносимого тими, що йому безпосередньо підлягали—Ніколаєви боготворили і не бачили в ньому жадної вади, яка затьмарювала б вже вироблений у них погляд на Кірова, тим більше, що той погляд відповідав і офіційній лінії партії.

Минали дні, тижні, місяці.

Хтось звернув увагу Ніколаєва на занадто велику увагу Кірова до його дружини. Ніколаєв промовчав. За якийсь час Ніколаєв дістав листа без підпису, в якому писалося на ту саму тему. Ніколаєв став слідкувати і особисто ствердив, що між Кіровим і його дружиною існує занадто близький зв'язок як для начальника й підлеглої.

Ніколаєв взяв анонімного листа і те, що він особисто і з інших джерел знав, вибрав момент, коли Кіров був в доброму настрої, пішов до нього на розмову,

Він говорив про партійну й товариську етику.

Кіров запевнив його, що це все брехня, а для того, щоб цього не було, він все зробить, щоб не могло виникати таких дурних розмов.

Ніколаєв втихомирився. І все було в порядку аж доти, доки сам в одному з таємних місць зустрічей на власні очі не побачив голу „графіню" в обіймах Кірова.

Тепер йому „графіня" вже сказала, що вона дозволяє робити Ніколаєву, що він собі бажатиме, але вона Кірова не покине,

Розмова продовжувалася від години 2-ої до 10-ої ранку, і зразу ж по розмові, Ніколаєв поїхав до обкому партії. Як і завсіди мило з усіма вітаючись, Ніколаєв без жадних перешкод дійшов до дверей кабінету Сергія Мироновича, постукав, зайшов і всі сім куль з револьвера всадив в присадкуватий тулуб Кірова.

Така була причина убивства Кірова за цією другою версією.

Яка з них правдива, не важливо. Важливо інше, що ця смерть потягла за собою мільйон смертей, ні в чому не повинних людей.

Звичайно з точки погляду Сталіна, вони були винні, і їх безпощадно розстрілювано.

28

Наприкінці Січня 1935 року вже згаданий вище Ліберберґ прийшов до нашої камери з газетою „Вісті" ВУЦВК'у і показав нам список розстріляних у Києві.

Це був лиш один з багатьох опублікованих і не опублікованих списків сотень тисяч розстріляних.

Я звернув на це особливу увагу, бо тільки примха чи випадок, а найпевніше Божа десниця охоронила мене особисто, щоб моє прізвище стояло на цій книжці, як

літописця і прокурора над соловецькими й московськими тиранами, а не стояло в тому списку—двадцяти восьми—розстріляних інтеліґентів—українців, між якими були і мої приятелі, і знайомі, і товариші.

Вже нині, за кордоном, в одній з бібліотек я спеціяльно розшукував те число газети, зробив собі точну копію з постанови про розстріл двадцяти восьми.

Чому я приділив тому увагу? Свого часу, як я опинився в Кремлі, ще задовго перед смертю Кірова, одного разу, на моє не дуже велике здивування, прийшов конвой і повів мене до „Білого Дому".

В одинадцятій кімнаті, у крилі будинку, на дверях коридору якого було написано — „Секретно-Политический Отдел", а в дужкух ще й „СПО", мене привітно зустрів добре голений, в новенькій уніформі, здавалось з безневинними ясними очима, ще молодий, але вже з дуже рідким волоссям на голові, слідчий.

Кабінет чисто прибраний. Майже ціла підлога вкрита дорогим килимом, а по килиму зверху гарна доріжка від дверей до столу.

Я в брудних лаптях, бо дощило саме, ніяково зупинився і став на доріжці між столом і дверима.

Слідчий подякував конвоїрам, і, помітивши, що я себе в моїх лаптях і одязі ніяково почуваю в його кабінеті, м'яко і якось ніби втомглено сказав:

— Не зважайте, прошу проходити й сідати.

Я поклав на коліна свою шапку і сів.

— Ви Підгайний чи Подгайний, — передусім запитав. Я йому відповів, що я Підгайний і завсіди ним був, але коменданту Харківського ГПУ не подобалось Підгайний, він на моїй справі написав Подгайний і з того часу я Подгайний.

— Значить це наше прізвище, — ніби солідаризуючись з ухвалою коменданта Харківського ГПУ, сказав слідчий.

— Так, ваше, — ствердив я.

— Ви підданий СССР?

— Я підданий СССР,

— Як ви сказали? Ви сказали УССР?

— Ні, я сказав СССР, — сказав я.

— Ага, а мені почулося, що ви сказали УССР, так ви ж, очевидно, знаєте, що є тільки підданство СССР і ніяких інших.

— Я це добре знаю.

— Ну, звичайно, така інтеліґентна людина, та ще й

політичний,-потім через хвилину, — себто державний правопорушник, мусить знати.

— Я мовчав.

— Ви палите? — запитав слідчий, протягаючи мені пакет з прекрасними, найдорожчими в СССР цигарками.

— Не палю таких, якщо дозволите, я запалю мою череп'янку.

— Прошу, прошу, — сказав кисло слідчий, ображений, що я волію палити в'язничну махорку, але не цигарки з його рук.

Подаючи мені запалений сірник, слідчий, ніби так, між іншим, запитує мене, чи не знав я часом Ляшенка.

А я, ніби не зрозумів, чи не дочув, про кого він питає, розпалюючи люльку придумую відповідь,

— Лященка, як же, знаю, то ж відомий професор історії народнього господарства Росії, я між іншим чув, що він нещодавно помер, а шкода, добрий був вчений,— говорив я, і вже ладен був дати повну характеристику наукової продукції покійного професора.

Але слідчий швидко мене перервав і сказав, що він не цікавиться ніяким вже мертвим професором Лященком, а цікавиться молодим вченим істориком України Лященком Олександром Корнієвичем, тим самим, з яким я мав нагоду вчитися, яко аспірант Науково-дослідчого інституту історії, і працювати в архівах, бібліотеках, тощо.

Тоді я щиро подивився в очі слідчому і голосом абсолютної невинности заявив йому, що ладен відповісти цілком позитивно на всі питання, які йому буде потрібно, але такого прізвища між моїми знайомими я рішуче не пригадую.

— А Ви подумайте, — сказав спокійно слідчий.

— Я маю прекрасну пам'ять, це моя прикмета, але такого прізвища і такої людини я не знаю.

Я помітив, що слідчий був людиною добре обізнаною, але я з своїми, мабуть, повної невинности очима і дикцією мого голосу, що аж пашів щирістю, захитав його.

Він дістав якісь папери і переглядав їх. Він поставив мені ще може з двадцять різноманітних питань — таких питань, що коли б я хоч на йоту не відповів, як мені було треба, а так, як йому, він би установив моє знайомство з Ляшенком.

Я став на позицію заперечення. Хоч фактично це

була абсолютно безвиглядна позиція, бо ГПУ мало можливість зовсім легко мені це довести.

Не добившись від мене признання, що я був будь-коли знайомий з Ляшенком, слідчий мені дав „Опросний лист", у якому стояло 21 запитання, що торкалися Ляшенка.

Оскільки я заявив, що його не знаю, я на всі 21 запитання відповів словом ні. Підписавши папірець, в якому було написано, що за розголос таємниці я буду покараний п'ятьма роками каторги, — слідчий позвонив.

Ввійшли до кабінету конвоїри.

— Заберіть ув'язненого.

— Сюди чи туди?

— Туди, — відповів слідчий, я побажав доброї ночі слідчому й пішов за конвоїрами, знаючи вже, що мене ведуть не до ізолятора, а в звичайну камеру в Кремлі.

Цілий час після цього я чекав, як віл обуха, такої ситуації, що одного разу візьмуть мене й повезуть до Києва — чи Харкова на „доследованіє", де звичайно відразу брехня моя стане явною.

Але, очевидно, слідчий з одинадцятої камери не мав можливості заробити ордена на Ляшенковій крові, бо це мав дістати інший, харківський чи київський, — він формально виконав свій обов'язок на вимогу відповідної інстанції ГПУ, і, доки це листування між Соловками і ГПУ на Україні тяглося, сталося вбивство Кірова, і Олександра Ляшенка приєднали до групи „терористів" і розстріляли. Маючи всі данні від місцевих сексотів, що Ляшенко часто бував у мене вдома, його слідчий і звернувся на Соловки з надією, що дістане відповідні мабуть, данні про Ляшенка, чи бодай підтвердження, що я його знаю, чого цілком досить, щоб така людина була покарана. Коли би мене відправили на „доследованіє", мене б без сумніву приєднали до тої групи „терористів", як приєднували в той час багатьох з наших соловчан, яких везли на „доследованіє" в Москву, Казань, Менськ, Тбілісі, Ленінград і інші міста, а потім деякі з них фігурували в списках розстріляних „терористів", причетних до вбивства Кірова чи взагалі терористичних актів, яких насправді не було.

Я зрікся мого знайомства з Ляшенком, і тим самим заперечив приналежність його до „Союзу Кубані й України", бо й сам попри всі тортури до тої принадлежности не признався, робив це, щоб полегшити ситуацію мого друга, бо був певний, що як аж на Соловках ним

цікавляться, то він напевне вже дістався до каземату ГПУ. Але не врятував його. Коли не змогли його розстріляти на підставі одної провокації, його розстріляли, як і інших моїх товаришів і знайомих, на підставі другої, ще страшнішої.

Ось точний текст тої постанови про розстріл двадцяти восьми українців-інтеліґентів, де під двадцять восьмим числом записане й прізвище того, про кого так домагався дізнатися мій слідчий на Соловках.

18 грудня 1934 року всі газети Совєтського Союзу опублікували:

„З 13 по 15 грудня цього року Виїзна Сесія Військової Колегії Найвищого Суду СРСР під головуванням тов. Ульріха, членів: Ричкова та Горячева, розглянули справу:

1. Крушельницького Івана
2. Крушельницького Тараса
3. Сказинського Романа
4. Лебединця Михайла
5. Шевченка Романа
6. Карабута Анатолія
7. Сидорова Петра
8. Скрипи-Козловського Григорія
9. Фальківського Дмитра
10. Косинки Стрільця-Григорія
11. Оксамита Михайла
12. Щербини Олександра
13. Терещенка Івана
14. Буревія Константина
15. Влизька Олексія
16. Дмитрієва Євгена
17. Богдановича Адама
18. Бутузова Порфирія
19. Бутузова Івана
20. П'ятниці Володимира
21. Блаченка Якова
22. Полєвого Доминика
23. Хоптяра Івана
24. Борецького Петра
25. Лук'янова-Світозарова Лерні
26. Півненка Константина
27. Матяша Сергія
28. Ляшенка Олександра

по обвинуваченню в організації підготовки терористичних актів проти працівників радянської влади. Суд встановив, що більшість обвинувачених прибули в СРСР через Польщу, а частина через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УСРР ряду терористичних актів. Керуючись постановою ЦВК СРСР від 1 грудня цього року і арт. 54-8, 54-11, КК УСРР, Виїзна Сесія Військової Колегії Найвищого Суду СРСР всіх вищезазначених осіб присудила: р о з с т р і л я т и, майно всіх конфіскувати. Вироки виконані (ТАРС). („Вісті", 18 грудня 1934 р.).

Хто ці двадцять вісім? „Суд встановив, що більшість обвинувачених прибули в СРСР через Польщу, а частина через Румунію..." З двадцяти восьми, справді, вісім приїхали до СРСР з Західньої України, повіривши обітниці лукавій, що СРСР — це справжній рай, а УСРР — це давно ждане Ельдорадо, країна щастя й справед-

ливости. Що УСРР — то самостійна, соціялістична республіка, то саме і є та, так довгождана українською нацією Українська, справедлива, соціялістична держава. І не тільки ці вісім. Перед ними не одна сотня поїхала до того Ельдорадо, щоб там наложити головами.

Оці вісім з двадцяти восьми належали саме до тих, хто повірив у брехню про острів щастя й справедливости, і, мабуть, тому найвидатніших з них трьох записано першими в списку до розстрілу. Це вони — брати Іван і Тарас Крушельницькі та Роман Сказинський, мовляв, найтяжчі злочинці-терористи супроти „працівників радянської влади“.

На Західній Україні добре знали як Крушельницьких, так і Сказинського. Багато разів переконували цих трьох, як і інших, що вони помиляються, що їх обдурено, що вони тільки нещасні мухи в тенетах спритного большевицького павука. Але ці люди не повірили пересторогам. А повірили вони в совєтське Ельдорадо. І повірили тому, що були упосліджені від чужої, польської влади, тому, що раз-у-раз відчували чужинецький гніт, тому, що мали гаряче серце і прагнули волі та справедливости. Повірили тому, що заворожила їх большевицька аґентура, тому, що на кожному кроці принадно малювала вона їм той їх рідний, щасливий край, розповідаючи казки.

Кожен знає, які дитирамби співали в совєтських газетах всім тим, що приїздили до СССР. Їх вітали, як жертв польського фашизму, їхні портрети рясніли скрізь, кінотижневик демонстрував щасливих, що нарешті, знайшли „свою справжню батьківщину“.

А далі починалися совєтські будні. І „щасливці“ починали переконуватися, що вони були щасливішими під польською сваволею. Вони висловлюють незадоволення, їх застерігають і радять звикати. Але вони прохоплюються необережним словом, і їх кличе ГПУ. Вони відкидають провокаційні пропозиції, обурюються, і їх заарештовують. Двома місяцями пізніше в Ленінґраді вбито Кірова, ГПУ їх кваліфікує як терористів і... розстрілює.

Так загинули ці вісім, так загинула родина Крушельницьких, з якої сини Іван і Тарас впали як терористи, а сивий батько з молодою красунею донькою потрапив на Соловки, щоб закінчити життя в невідомих хащах совєтської півночі. Але це тільки вісім, з них три — найвидатніші.

Хто ж ці двадцять? Двадцять — це підсовєтські українці, члени партії, комсомольці чи люди, що були совєтськими людьми, лиш з одною прикметою, що ніколи не могли примиритися з думкою, що Українка не мусить бути незалежною державою.

Передусім згадаймо про поета Дмитра Фальківського. Він народився 1898 року в бідній селянській родині на Поліссі. Вчився в гімназії в Бересті, але її не скінчив і ще перед революцією брав участь у соціялістичних гуртках. Вітав, як і всі, національну революцію, а від 1920 року вступає до червоної армії, яку полишає аж 1923 року. Ці чотири роки вкриті серпанком таємниці в житті Фальківського.

Проте, що б не робив Дмитро Фальківський, але те, що він чотири роки був в окупаційній червоній армії і брав участь у боротьбі проти українського визвольного руху—це факт. І, зрештою, покинувши армію, знявши однострій вже нагодованої і взутої червоної армії, він побачив на власні очі його власною рукою досягнені „революційні здобутки". Він побачив, що його революційний шал, який не зважав „на біль і голосіння",—пропащий час, без пуття й потреби пролита кров свого народу на славу окупантів.

Фальківський зрозумів свою помилку і запротестував. Він ворога побачив у змосковленому місті. Він ненавидить місто, інтернаціоналізованого гнобителя української нації, ненавидить того, хто зламав йому крила:

„В далекім, забрьоханім місті
Чужий я, чужий серед мурів".

Він протиставляє місту українське село, він ідеалізує минулу Україну й любується нею.

„Я ж любив так степи і кудлаті тополі,
Я село так забите любив
Ой, минуле, минуле, вернись,
Зашуми ж, моя пісне, над шумами гаю,
Як шуміла давно... як колись".

Він ненавидить тих, що вкрали революцію, він, окаянний, блудний син, тяжко карається й доводить, що чистий серцем. Він відкидає весь мотлох большевицької брехні з усіма його всесвітніми революціями. Він декларує любов лише до України, до своєї рідної землі:

„Я люблю свою хату поліську,
Я люблю свій зажурений ліс...
Я оддав би за неї одразу
І Тібет, і Урал, і Кавказ".

Він ненавидить своє недавнє минуле, а сучасне називає „розтерзаними днями“. І коли большевики домагалися мажорних мотивів, він, щоб показати їм, що він не їхній, а чужий, говорить:

„Мій мотів – це мінор, це мінор“.

Совєтська критика писала, що „Фальківський, як поет, стоїть на тому березі епохи. Він зачарований холодним відблиском колишнього погаслого життя“, і радила Фальківському „побачити дійсність інакше, по-новому, жити з нею, самому творити її. Для того, хто хоче жити,—суворо нагадувала критика,—іншого шляху нема“.

Фальківський не пішов на вимоги большевицької критики, лишився „на тому березі епохи“, не заспівав хвалебних гімнів і в тяжкій ситуації власного безсилля впав жертвою своїх колишніх, але давно проклятих ним же друзів—катів.

Наймолодшим з розстріляних був комсомолець—поет Олекса Влизько. Селянський син, цілком совєтського виховання, бо народився 1908 року, отже в умовах совєтської дійсности сливе нічого не знав про минулу національно — визвольну боротьбу українського народу. 1925 року Влизько починає свою кар'єру поєта і відразу звертає увагу совєтської критики, як талановитий і відданий совєтській поет. „Поезії молодого віком і літературним стажем автора Олекси Влизька викликають безсумнівну цікавість і талановитістю автора і виразним революційним характером творчости, що його поєднано з бадьорим, органічно життєрадісним світовідчуванням“—писала совєтська критика. Справді оптимістом, що радісно сприймав совєтську дійсність, видавався Влизько з шкільної лави. Він наслухався і начитався про той комунізм і соціялізм стільки, що, навіть бачачи навкруги жах, думав, що це лише тимчасове явище, що прийде прекрасна соціялістична доба, що це тільки сьогодні погано, а завтра буде прекрасно. Отже нема жодних підстав до мінору, а якраз навпаки:

„Нам треба пісні, бурі, грому,
Нам треба бомбами слова.
Ні слова!—хто там про утому?
У кого скніє голова?“

Поет вірить в майбутнє і приймає сучасне:

„Беру тебе, о, світе мій терновий,
В обійми сонячні“.

Вогонь і сонце—над усе. Лиш сонячні, життєрадісні мотиви, хвала лише будням. З цим прийшов в українську поезію Олекса Влизько, „один із нечисленних покищо представників революційного оптимізму", як писали про нього „комкритики". Оптимізм приніс Влизькові славу й довір'я. 1930 року Влизько відбув закордонну подорож. Проте ця подорож захитала оптимізм Влизька, а разом з тим і довір'я до нього. Влизько побачив, що його оптимізм безпідставний, що сталінський соціялізм жалюгідний, що за кордоном без соціялізму живуть далеко краще. І Влизько повертається до тих, з середовища яких сам вийшов.

„А чи знали ви, бачили, чули,
Як тремтить селюківська рука
Під осіннім, під вітерним гулом
З-за простого книша?"

Він, син народу, шукає повороту до нього і вже не в мажорних тонах змальовує українського селянина, примушеного большевиками тяжко працювати й тремтіти під вітерним гулом за простим книшем. Сталінська суцільна колективізація відкрила очі поетові, і Влизько написав:

На плантацію вивів, сказав — стоп!
Ельдорадо тут! Кожний з вас — холоп!
А хто тікатиме — куля в лоб!
І подумали люди—це тут. Ба ні —
Ми несли Ельдорадо на своїй спині...
Але пізно. В джунглях немає воріт."

Поет побачив весь жах становища, побачив свою трагічну помилку, але пізно — з совєтської тюрми воріт не було.

„Мусимо вжити заходів...
Бо не хочете працювати, бо собаки ви, ледарі"—

так малював Олекса Влизько становище українського селянства в соціялістичній колективізації.

По повороті з закордону, Влизко написав великий репортаж під заголовком „Поїзди ідуть на Берлін". В цім репортажі написав — „Ми Москві ніколи не подаруємо того, що вона знищила нашого найславнішого гетьмана Івана Степановича Мазепу".

Цього большевики Влизькові не могли подарувати. І негайно розстріляли його, назвавши терористом, яким він ніколи не був.

Між розстріляними кольоритна постать Костя Буре-

вія. Професійний революціонер, для якого народ і добро народнє над усе, для якого справа соціяльного визволення перед усім, — падає жертвою Сталіна.

Ціле життя К. Буревія — це суцільна боротьба, злидні і трагедія. Народившись в селянських злиднях, не діставши освіти, але бачачи людське горе обома очима, сімнадцятилітній юнак бере активну участь в революційній боротьбі. Від 1905 до 1917 року Буревій К. майже без перерви перебуває в тюрмі, на засланні чи на каторзі. Вже з тих часів він наближається, а згодом стає активним членом партії соціялістів—революціонерів, стає її найвідданішим адептом і організатором.

Як тільки дійшла радісна звістка до села Колмогорово (по Туруханському тракту), що впав царат, Кость Буревій, як сам він пише в автобіографії, одібрав у стражника, що його постійно охороняв, рушницю й шаблю і поїхав на рідну Вороніжщину, звідки походив.

Постріл Каплан, розгром Кронштадського повстання, розгром українських змагань—дали можливість большевикам розстріляти народню революцію і ліквідувати остаточно партію С-Р.

Сам Буревій опинився в тюрмі і тільки дякуючи давнім зв'язкам з большевицькими можновладцями: Скрипником, Каменєвим, Петровським, Смілгою, Бадаєвим, Єнукідзе і іншими, уникає розстрілу, зобов'язавшись задеклярувати свій відхід від політичної роботи. Це він і зробив, вийшовши з тюрми, в своїй брошурі „Распад" на початку 1923 року.

В автобіографії К. Буревій підкреслює свій давній інтерес і замилування українською літературою, а політична криза цей інтерес стократ підсилює. Вийшовши з тюрми і працюючи в Сільгоспсоюзі, Буревій, театрал і мистецтвознавец, звертає велику увагу на проблему популяризації українського мистецтва і літератури в Москві. Він стає представником української культури на московських обріях.

Буревій засновує в Москві Український Клюб, засновує театральну студію, мистецькі виставки, пише десятки статтей про українську культуру, літературу й мистецтво. Непівська Росія окрилює надію Буревія на мирне розв'язання конфлікту з большевиками шляхом поступок і мирної співпраці народів Совєтського Союзу на демократичних основах федерації.

Буревій засновує видавництво „Село і місто", до якого тягнеться, ним же створена, велика група україн-

ських письменників і поетів. Буревій оптимсіт і вірить в майбутнє. А там, на Україні далекій, у Києві і Харкові, ламаються списи на літературній січі, і кошовий тої січі Микола Хвильовий кидає гасло: „Геть від Москви“. Ціла політична концепція Буревія дістає страшний і несподіваний удар, і він, що завсіди з великим пієтетом ставився до російської культури і літератури, він, що сьогодні повірив у можливість мирного розв'язання конфлікту з большевиками на основі федералізму, не міг цього стерпіти, видає власним накладом брошуру „Європа, чи Росія?“.

Буревій в цій брошурі не поборював концепції Хвильового про відрубність української нації і її право на самостійне життя, але заявив себе категоричним ворогом недооцінки російської культури для українців з одного боку і наступу на федералізм — з другого.

„В Харкові Хвильовий, а в Москві — Буревій. Вони на ножах тому, що ніколи не зрозуміють наших бажань, наших досягнень“, — говорить Едвард Стріха-Буревій. І Буревій, і Хвильовий розуміли бажання і завдання большевиків і тому різними шляхами, що згодом злились в один, вели боротьбу з большевизмом.

Хвильовий „Європу чи Росію“ назвав „московськими задрипанками“, а Буревій, діставши ще один поштовх до ревізії федералістичних концепцій, знову повертається до „Павла Полуботка“.

Віднині всю свою увагу Буревій присвячує справам української літератури і мистецтва. На українських обріях з'являється незрозумілий, таємничий, оригінальний Едвард Стріха.

Наша критика ще не оцінила Едварда Стріху, хоч і поламано довкола цієї постаті чимало списів. Едвард Стріха—це нове явище в українській літературі, знаменне і оригінальне, в умовах найтяжчої диктатури—поява пародійної літератури. Едвард Стріха—це цікавий момент в історії української літератури, момент цілком не досліджений і не вивчений.

Буревій у Москві подає руку Хвильовому в Харкові і устами Едварта Стріхи оригінально і з запалом обґрунтовує концепцію Хвильового! „Ви звикли орієнтуватися на московське мистецтво і не знаєте, що в ньому п'ятдесят відсотків вашого, що воно починається з вашої Лаври, з ваших велетнів Левицького та Боровиковського і кінчається вашим Рєпіним“.

„Москва і досі не спромоглася дати якийсь свій

оригінальний художній напрямок“—вкладає Буревій в уста Пікассо ці слова в його розмовах з Едвардом Стріхою. Той же самий Едвард Стріха веде довгу полеміку з Бернардом Шов. Бернард Шов не чув ні про Лесю Українку, ні про Коцюбинського. А Едвард Стріха доводить, що ідея Оскар Вайлда вложена в творі „Портрет Доріана Грея“, належить не Оскар Вайдду, а Квітці—Основ'яненко. Наведемо дуже характерний діялог:

„Е. СТРІХА.

Тоді слухай. Був у нас на Україні письменник Квітка—Основ'яненко, батько нашої художньої прози. Великий майстер слова! І написав він оповідання „Салдатський патрет“. У цьому творі й повстала ідея про такий невмирущий мистецький твір, що зможе жити життям людини... Портрет ожив... Ти чуєш, Бернардушко?

Б. ШОВ.

Чую.

Е. СТРІХА.

А потім був на світі наш землячок, „з двома душами“, Микола Гоголь, що обкрадав наших письменників: Котляревського, Гоголя—Батька та Квітку—Основ'яненка... Ти чуєш, Бернардушко?

Б. ШОВ.

Чую.

Е. СТРІХА.

Так отой Гоголь—син і оцю знамениту ідейку пересадив у свій „Портрет“. Ти розумієш?

Б. ШОВ.

Розумію.

Е. СТРІХА.

А Оскар Вайлд прочитав Гоголя та й собі проїхався на рахунок нашого Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка.

Б. ШОВ.

Що?

Е. СТРІХА.

А то!

Б. ШОВ.

Плягіят?

Е. СТРІХА.

Коли тобі важко це визнати плягіятом, то нехай буде літературна ремінісценція“.

Буревій з головою входить в справу боротьби, що її підніс Хвильовий, весь час працюючи над „Павлом По-

луботком“ і, закінчивши в основному цю трагедію, переїздить до Харкова.

З чим же приїхав Буревій до Харкова?

„Полуботок: Ти нагадав мені про Україну, царю... А мені сьогодні снилося наче зацвіли соняшники на Україні... А ти прийшов з драгунами і наказав їм рубати соняшники... Драгуни рубають, а з соняшників кров іде. Я прокинувся і знов почав думати, думати“.

Буревій мав багато часу і щоб переболіти і передумати, як його колишній співв'язень і професійний революціонер М. Скрипник мусів думати і поволі спускатися від соціялізму і федералізму до питання про незалежність Української Держави. На всі найспокусливіші обіцянки, що давав Петро І Полуботкові, Полуботок відповіда: „Ні, холопом не хочу бути. Не хочу допомагати тобі нищити Україну“. І перед перспективою диби і плахи Кость Буревій в уста Павла Полуботка вкладає свою цілу душу, вкладає свою нову політичну концепцію, концепцію відкритого забрала боротьби з большевизмом. Полуботок марить: „А! Це ти, Кость Гордієнко! Кошовий славного війська запорізького!? Ти прийшов кликати мене до Орлика, я піду з тобою. Піду! З радістю піду! О, як би ти знав, чого Москва на Україні наробила! Ходім, ходім до Орлика. Будемо боронити нашу волю! І нарід буде... Тьми тисяч народу!.. Ми його так розворушимо, запалимо таке повстання, якого й за Хмельниччини не було! Згорить! Усе згорить, крім наших вольностей! О? Я тепер добре знаю, що воля міститься на кінці шаблюки!“

З такою концепцією приїхав Буревій до Харкова.

Він їхав до Харкова, щоб взяти найактивнішу участь в боях на літературній січі, щоб висміяти і протюкати все те наносне, ненатуральне і невластиве нашій літературі і мистецтву. Він їхав, щоб пропагувати і практично здійснювати ідеї Хвильового про незалежне українське мистецтво, мистецтво на широку ногу, про розбудову української культури за рецептами українців—незалежників.

Буревій веде активну боротьбу з усіма профанаціями, з усіма, хто намагався знижувати літературно-мистецьку творчість в угоду партійно-московським доктринам. Його „Чотири Чемберлени“ зробили велику справу, бо не дарма їх прямо пов'язували з „Народнім Малахієм“ і „Миною Мазайлом“ Миколи Куліша. Але розвіялась, як дим, ідея непівської Росії, на обріях Москви

піднявся Сталін, що зламав карк всім інакомислящим. І над Костем Буревієм, давнім ворогом большевиків, повис всекараючий меч Сталіна.

Як терориста, яким Буревій не був, ГПУ його розстріляло. *)

З числа вісімнадцяти слід згадати про публіцистів, критиків і молодих науковців—Михайла Лебединця, Романа Шевченка, Івана Терещенка, Константина Півненка, Сергія Матяша, Олександра Ляшенка. Всі вони хоч і різного віку, належали до тієї категорії підсовєтської української інтеліґенції, що ніколи не покидала думки про незалежність української нації, і за ту незалежність боролася, щоразу підносячи голос протесту. Надто намуляло залізне большевицьке ярмо, пробували ці люди шукати виходу, не знайшли його, а головами наложили.

Особливе місце між розстріляними належить Григорію Косинці, найвидатнішому письменникові української літератури.

Григорій Косинка народився 1899 року в бідній селянській родини на Київщині. Зазнав і горя, і наймів змалку, закінчив лише шість кляс гімназії, а вищої школи так і не скінчив. З вибухом революції, не оглядаючись, пішов до Української Армії, боронив Українську Народню Республіку і не складав зброї доти, аж доки не дістався до казематів Чека.

Вийшовши з Чека і взявши замість рушниці перо, входить в українську літературу, як людина, що міцно тримається української землі, і ніколи не була зачарована большевиками. І не дарма совєтська критика завсіди підкреслювала чужі, не співзвучні большевикам мотиви Косинчиної прози. Але Косинка, хоч і бідував, хоч і тяжко терпів від нагінок, ні про Леніна, ні про Сталіна не заспівав; і не заспівав тому, що йому була надто дорога Україна, тому, що він завсіди був на боці тієї України, що устами Кушнірихи просила заспівати „тієї України, хай хоч сина згадаю, що комуна за Петлюру вбила“.

Косинка ніколи не був заворожений, як Фальківський,—„Весняною казкою;“ як Хвильовий—„Загірньою Комуною;“ як Куліш—„Голубою даллю“. Тому то герої його новель—це передусім селяни. Селянство, як реальна сила і основний носій української державности. Ко-

---

На цьому місці вважаю за приємний обов'язок висловити подяку доньці К. Буревія—Оксані за цінні поради і матеріяли до цього розділу.

синка передусім боронить українське селянство і мобілізує його на боротьбу за справжнє, вільне життя проти большевицького поневолення.

„Ореш, а красних днів не бачиш,—говорить Косинчин герой:—була царизна—робили, прийшов совєт—робимо... Отак і виходить: і власть наша, і порядки нові, а все по-старому. Збулися великих панів, чорт наплодив дрібних, і п'ють, як п'явки"...

Але письменник розумів, що не за горами той час, коли большевики обернуть тих хліборобів на рабів колгоспних і радгоспних плантацій, і Косинка закликає селянство боронити степ, боронити землю.

„О-го-го! Коли діло касається степу—ми тоді, як мур, тоді, брат, не скубнеш дурничкою. Зелена могила знає..." — вигукують герої його новелі „Ходя".

Всі симпатії та любов Косинки на боці української нації, української незалежности: „Долой украинский флаг! Немецкая выдумка! Ура! Русский флаг! Да здравствует Киев—мать городов русских!" „Січовик вартує, суворий, завзятий, з кривавого фронту, обличчя задумливе посміхається, а брови... легко, з презирством до слинявої юрби: „Гей-ло... Ми бились за Україну.. Знять!.." Клацнули затвори рушниць і майнула патріотична юрба з майдану; тільки Зелена Буковина в сірій австрійській шинелі, як Христос на муках, зціпила рішуче рушницю до бою... „Ще не вмерла!"

І Косинка глибоко вірив, що Україна не вмерла, що вона не вмре, що через трагедії й поразки українська нація збудує самостійну Українську Державу. Тому то українські повстанці, антибольшевицка Україна в творах Косинки не бандити, а герої, звитяжці—ліцарі. Повстанці „спокійні, рішучі, особливо тут, у житах". На Рубля, „члена української комуністичної партії, що командирується для організації комнезамів, хижо і злісно дивилися очі Діброви... Діброва в житах не бандит, ні! Діброва твердо стояв на землі, і коли його здорова, м'язиста рука гладила колоски, рубель був тоді перед ним змарнілою, маленькою тваринкою города. „Ти в дуло коли лазив, га?. у дуло Щоб вивіявся комунізм. Українську державу визнаєш!... Ну, да, за український народ... Гади ви... Діброва, дай я по щирості дам товаришеві три шомполи. Степа, крий! А ти — до Рубля—співай „Ми жертвою пали". Розумієш? Співай!"

Косинка засуджує тих, що пішки з большевиками, нічого не давши народу, сами дісталися в пастку, щоб

пізніш наложити головами, і протиставляє їм незламних героїв, що ніколи не складали зброї в боротьбі проти большевизму, за незалежну демократичну Українську державу. Григорій Косинка єдиний з двадцяти восьми, що справді міг шпурнути бомбу під ноги Сталіну, але не кинув її, бо вже годі було в той час її кинути, і мусів впасти жертвою дикої сваволі.

Я ухилився від теми тільки тому, що, знаючи тих людей, багатьох особисто, знаю, що ніколи вони терористами не були, а лиш боролись за незалежність української нації, лиш боролись за звичайне людське право бути людьми, а не шахтарськими кіньми.

А втім земля крутиться. Ми, читаючи на Соловках ті і їм подібні вироки, лиш тужили за нашими друзями, і як наші страждання, так і цілого нашого народу нікому не були цікавими. Нас, як і всі народи СССР, віддано світовою демократією на пашу большевицькій Москві, в надії, що вона вдовольниться, виссавши з нас кров і загативши кістками нашими несходимі нетрі.

СОЛОВЄЦЬКІ БУДНІ

Вже давно білі ночі соловецькі, заступили ночі чорні. Бліде і немічне сонце тепер над Кремлем з'являлося на яких дві години, а ціла доба складалася з суцільної ночі з тьмяними ранками, що непомітно переходили у сірі вечори й темну соловецьку ніч.

Вже давно покинули острів соловецькі чайки—наша єдина втіха. Їх було багато, вони вже від тисяч літ щовесни прилітають на острови, і щоосени летять до теплої Африки. На островах вони не дикі, бо кілька вже століть тому, ще ченцями, їм був забезпечений повний спокій розпоряджатись на островах і в Кремлі, як вдома. З давніх-давен було строго заказано вбивати їх, а, навпаки, наказано всіляко підтримувати з чайками дружбу. Їх любили ченці, любили і ми їх, цих віщунів весни.

А вони, справді, ними були. Перші дві чайки завсіди, вже від часу, як на них було звернуто увагу ченцями, прилітали з Африки 25 березня в день свята Благовіщення. Вони прилітали, з криком облітали Кремль, сідали на Успенськй Собор, старанно оглядали Кремль, чи не сталося, мовляв, яких змін, і вже на другий день відлітали. Так робили колись, так було й тепер.

За пару тижнів пізніше цілий Кремль і всі остро-

ви наповнювалися своєрідним криком і вереском цих білих з чорними крилами створінь. Вони опановували Кремль, сідали на всі підвіконники колишніх келій, а тепер в'язничних камер, і ми ділилися з ними нашими харчами. Це були морські чайки. Ми їх часто гостили „карими глазками“ й завсіди реготали, як та чайка трудилася, доки цілою проковтне досить грубеньку рибину.

За деякий час чайки парувалися. Оригінально гніздилися. Може це одинока птиця, яка власне не цікавиться гніздом. Як мама—чайка відчуває, що їй прийшов час покласти двоє білих з зеленуватим відтинком, трохи більших як курячі, яєць, тоді вона безтурботно сідала на місце там, де це їй видалося за найзручніше. Це місце ніколи не мало бути десь високо, а тільки на землі, на камені і чайки найчастіше усідалися просто на доріжках, що ними ходили в'язні, чи побіля них.

Мама сідала, а тато на недалекій віддалі чатував і добував харчі, чи заступав маму.

Мама гордо, як господар, сиділа і сичала на всіх в'язнів, що проходили біля неї.

Ворогом запеклим кремлівських чайок була лисиця Катька, сріблястa лисиця з соловецького питомника, безжурна, майже свійська, аматорка ласощів. Вона, як починали гніздитись чайки, намагалася всіма способами попасти до Кремля і полосуватись чи яйцями, чи чаєнятами. Сторожі коло північної брами було суворо наказано не пропускати Катьку в Кремль, а інших воріт, щоб дістатись в Кремль, не було. Але іноді Катька обдурювала стражів ГПУ і з'являлась в Кремлі.

Її поява відразу ставала всім відомою, бо звідусіль летіли чайки і гістерично кричали, б'ючи об землю крилами. Вони боялись нападати на Катьку, а Катька не мала охоти вступати з ними в боротьбу, а навпаки намагалася цей час використати, щоб одно чи двоє гнізд спустошити. Тоді на допомогу чайкам приходили в'язні і гнали Катьку з Кремля, а вартові північної брами діставали догану за недогляд.

Але, як надходили темні осінні ночі з дощами, тоді чайки ставали не такими гомінкими, а їх крики й веселі перегуки поступово набірали тонів сумного квиління. Було аж здригнешся раптом серед нічної тиші, почувши те квиління, ніби хворої смертельно дитини.

Перед тим, як відлетіти, стають чайки сумними,

квиління їх стає нестерпне, і коли останні чайки покидають Соловки, в'язні бажають їм доброї дороги і не хотіли б, щоб ці гості залишалися на зиму, щоб ще більше і без того побільшувати тугу і біль. Чайки відлітали, а на островах лишалися голуби й веселі скрізь сущі горобці. Щоправда, ці безжурні ніколи не користувалися привілеями, і не одна сотня горобців була в'язнями зловлена і зварена.

За замордування чайки в'язень діставав три місяці ізолятора, але траплялось, що голодні в'язні не шкодували чайок і таки вбивали і поїдали їх дуже несмачне м'ясо, хоч і тяжко, як дізнавалось начальство, за той вчинок покутували. Заборонено було вбивати ондатр передчасно, але їх також, як траплялась можливість, вбивали і поїдали.

На островах їли все, що тілки було їстивне, там ні в якій мірі не діяв закон звичаю, чи певних норм людської спільноти щодо ґатунків їжі. Люди поступово повертали назад, до передісторичної доби, починали з чайок і щурів, а кінчали собі подібними. І то не диво. Примітивні, безнадійно—тяжкі відносини завсіди повертають людську істоту до її генези. Була колись вона звіром і ним стає, Тільки в одних випадках ті звірячі інстинкти в людині перемагають, і вона стає найжорстокішою звіриною, а в інших—людина всі сили покладає, щоб утриматися в стані людини, і людиною вмирає.

В тім місці, де сплелося все разом — звір і людина, святість і богохульство, регіт і сльози, найяскравіше виявляється гострота людської думки; прагненя на тлі справжнього баюрища контрастів і нівеляційного пресу—зберегти фізичну силу й пронести, не розтринькати, не розплескати людську душу. Тільки та людина, яка має в собі великий запас тривких первнів любови, справжньої, глибоко земної любови до життя, і та людина, що має такі самі первні людського я, здорового, унаслідуваного від морально дужих предків, — та людина, якщо їй не вкорочують життя там силоміць, може, хоч і надломленою в якійсь мірі, вийти з тих місць справжньою, загартованою.

Та мало, на жаль, людей з тих місць повертається.

А втім земля крутиться. І Соловецька обитель щодня приймала під всеупокряючу владу кремлівських стін все нових і нових „прочан". Вбивство Кірова Ніколаєвим майже вдвічі побільшило кількість тубільців соловець-

ких островів. Режим все загострювався. Прес загвинчувано до відказу, на островах тиша, як у колодязі.

Сотні додаткових термінів ув'язнення.

Я вже не фуражир, а телятник, той, що годує, пильнує, купає і чистить миршавих телят, привезених з материка восени, коло трьохсот телят—жертв суцільної колективізації.

Іноді вночі, як грім серед ясного неба, впадав до телятника Іван Іванович, мовчки, не привітавшись обходив стайні, де стояли телята, як добрий господар, заглядав у кожний куток, а потім виймав з кишені білу як сніг хустку й тричі проводив нею по телячій спині від голови до хвоста.

Потерши хусткою по телячій спині, ставав під електричну лямпу й уважно її розглядав. Як на хустці не було жадного сліду—задоволено посміхався і, не попрощаючись сідав до саней і їхав далі.

Коли ж на хустці був слід, несамовито ганив всіх нас, щонайменше на тиждень садовив в ізолятор завідувача телятника, позбавляв харчів цілу бригаду телятника і немилосердно бив батогом того, у кого саме те миршаве теля не було таке чисте, щоб не лишити сліду на білій хустці.

Кожна така візита була карою Божою для тих, що працювали на телятникові, на „блатній" і справді в порівнянні з іншими легкій праці.

Ця теляча фарма була розташована за два кілометри від Кремля над озером Варяжським, на місці в мій час нефункціонуючої цегельні.

Знову я опинився поза Кремлем, натомість всі мої товариші з Пічугів жили в Кремлі, а мій друг Садовський посів „посаду" сторожа на сінному складі, а Тверськой був вже статистиком гужового транспорту.

В Кремлі панувала тиша. Тиша зловіща, і тільки ту тишу іноді порушувала Харитина, здоровенна козачка-божевільна, що ухитрялася час-від-часу втекти з камери божевільних кремлівського лазарету й наробити шелесту на цілий Кремль.

Харитина вихоплювалась з камери, прожогом пролітала коридорами, збивала по дорозі вартових біля дверей лазарету і, ухопивши дрина, чи що попадало під руки, била кожного, кого тільки помічала, що він у військовому.

Смішно було дивитись, як Харитина з дрином ганялася за нашими конвоїрами-чебурдейцями. Вона мала

надзвичайну силу і була страшна в своєму божевіллі, Розігнавши всіх, кого вважала за потрібне, Харитина опинялася на високій кучугурі сміття й попілу, що лишилась від часу, як згорів Успенський Собор, розтягуючи і порушуючи музичний такт, на повний голос співала

— Ни за Троцкого, ни за Ленина,
За донского козака за Каледина.

Це був своєрідний театр. Так би мовити безплатне видовисько. І тільки після того, як вона „проспіває" цілий свій репертуар, в білому халаті і окулярах йшов до Харитини доктор Катаяма, японець, старий соловчанин, „приятель" Харитини, який тільки й міг умовити її повернутись до лазарету.

Що тягнуло Харитину до тої кучугури — не знати, як ніхто не міг з'ясувати, чому на ту саму кучугуру вилазив завсіди, як на його „находило", напівбожевільний отець Клим, старенький священик, що час-від-часу, взявши лаптя на шнурку за імпровізоване кадило, розмахував ним і „правив" службу Божу.

Але на Клима не звертали уваги, це він вже робив кілька літ поспіль, він був тихо божевільний, нікого не зачіпав, то й його не зачіпали. Дехто вважав, що він симулює божевільного, бо такі бували, і було їх не мало.

Проте, в мене щоразу зменшувались можливості бувати в Кремлі, я переважно лишався на телятникові, де тепер, крім тих, що працювали, жили „гості", а саме один соціяліст — революціонер, один сіоніст, два троцькісти і один меншовик.

Цих всіх привезли одної ночі і примістили на другому поверсі будинку, де жила бригада тих, що ходили біля телят.

Спочатку було суворо заборонено нам з ними зустрічатися, а згодом, як сторожа трохи звикла, то й робила вигляд, що не помічає наших обопільних візит і дискусій.

З них тільки есер не користався з політрежиму, хоч боровся за те право, але хочіголодував понад сім тижнів, — таки не зміг добитися свого. Голодівка була колективна, і, як правило, без добрих наслідків. Голодувала разом з тим ціла група юнаків, які називали себе членами російської партії соціялістів-революціонерів, усі вони домагалися політрежиму. Хтось з голодуючих не витримав, прийняв їжу, і всі мусіли голодівку зняти. Як кістяк, привезли до нас Михайла Михайловського

(таке було його ім'я) і перші тижні він без сторонньої допомоги не міг перейти, навіть коридору. А проте, йому видавалося лиш триста грамів, хліба і баланду. Власне, тут вперше мені довелося зустріти адептів цієї партії. Мені здавалось, що вона давно вмерла, а виявилось, що вона жила і, навіть, мала в числі своїх прихильників молодь.

Михайловський був дуже цікавою молодою людиною. Він був глибоко переконаний в справедливості своїх ідей. Він тотально запречував большевизм, стояв на типово есерівських позиціях, цілий час підкреслював облудність їхньої політики є справі аграрний бо, як відомо, бажаючи мати за собою маси селянства, большевики прийняли, як свою, есерівську програму соціялізації землі, яку пізніше, як укріпилися, назвали „паперовою" і запровадили большевицьку націоналізацію, що кінчилася колгоспами й радгоспами.

Есерка Каплан, яка свого часу стріляла в Леніна, в ті роки ще була жива в Бутирській тюрмі, і, власне, вона, не маючи жадного зв'язку з навколишнім світом, була для таких, як Михайловський, девізом і прапором.

Цікавим і оригінальним в цьому російському есерові нового покоління було те, що він, не знаю наскільки щиро, — стояв рішуче на позиції розподілу російської імперії, на позиції визнання повної державної суверенности для всіх народів СССР і аргументував це тим, що нещастя, як він казав, російського народу, його селянства і робітництва в тому саме і полягає, що на протязі цілої історії Росії, росіяни мусять боротися з підлеглими їм націями, і, борючись з ними, самі попали в найтяжчу кабалу правлячої верхівки. Народ живе не для себе, а для боротьби з іншими народами, здобуваючи славу й могутність для невеличкої зграї — прихильників царизму чи большевизму.

Це, власне, був одинокий росіянин-соціяліст, який висловлював такі думки, далеко відійшовши від думок його предтечі Керенського, який, як відомо, ставши правителем Росії 1917 року, на вияв волі українського народу до незалежного державного існування заявив:

— Россія била, єсть и будєт вєлікая, єдіная і недєлімая, а кто попробуєт єйо дєліть, ми скажем: „Рукі прочь!" —

А його міністер Мілюков заявив — „Українци желают імєть Крим. Пожалуйста, господа, но только сілой, войной!"

Симпатичною, ідейною й відважною людиною з числа наших „гостей“ був Харачинський — меншовик. Жид по національности, рідний племінник організатора російської соціял-демократичної робітничої партії Мартова. Ця партія, як відомо, від 2-го з'їзду розкололась на большевиків і меншовиків; дядько Харачинського Мартов власне з того часу став на чолі меншовицького крила, і боротьба між меншовиками й большевиками ніколи не вщухала. Всі прихильники меншовиків, що виявляли себе рішучими ворогами большевиків, були зліквідовані ще за Леніна, а решту зліквідував Сталін.

Не уникнув арешту й Харачинський, що стояв на чолі добре законспірованої молодечої організації соціял-демократичної партії в СССР.

Як оповідав Харачинський, осередки його організації були в Ленінграді, Москві, Свердловському, Куйбишеві, Калініні і інших індустріяльних містах, а особливо на Уралі. Велика частина членів організації була заарештована.

Харачинський був глибоко освіченою людиною, вільно володів англійською, французькою і німецькою мовами, прекрасно орієнтувався в світовій політиці і глибоко вірив, що остаточна перемога буде по боці світової демократії, а не фашизму і не большевизму.

Саме з Харачинським відбувалися найбільші дискусії, бо власно тоді, коли прийшов в Німеччині Гітлер, а світова демократія почала плазувати перед большевиками і перед Гітлером, такі думки Харачинського видавалися нам там, на Соловках, не тверезими політичними арґументами, а просто вірою, ортодоксальною вірою прихильника демократії.

І ми часто чули, як Харачинський, що з юнацьких літ пройшов найтяжчі ізолятори і тюрми в боротьбі за торжество ідей демократії, часто нарікав на европейський соціялізм, на його жалюгідну поставу супроти Гітлера й Сталіна, але він ніколи не втрачав віри, що остаточна перемога буде за демократією, як і всі ми в те вірили, хоч часом, бачачи мізерну, жебрацьку позицію і англійської і американської демократії, втрачали віру, але надію — ніколи, бо ті, хто втрачав надію — вішалися.

Сіоніст був звичайним, його концепція вкладалась лиш в поняття незалежної жидівської держави в Палестині. До демократії, як і до Харачинського особисто, він ставився без зацікавлення, бо власне соціяльні питан-

ня його не обходили. Він був типовим жидівським націоналістом.

Він казав: „Гроші, мудрість і віра в жидівське післанництво,—це те, що може врятувати нас. Жидівська незалежна держава, не Біробіджан, не вигадки Леніна-Сталіна, а наша держава, де колись наші пращури панували, де святині і кров предків — це розв'язання проблеми. Світ — це зграя вовків, а милі слова Харачинського кінчаться немилими ділами, як тільки він дочнеться до влади. Не дурімо себе і не граймося в демократію, це для дітей дошкільного віку",

ТРОЦКІСТИ

Проте, найцікавішими з гостей були троцькісти. Перші троцькісти на Соловецьких островах з'явилися в 1932 році. До того часу, очевидно, навіть ГПУ не важилося їх, так споріднених в ідейній площині противників, надсилати на Соловки, концтабір, одна назва якого означала в Совєтському Союзі найтяжчу міру ворожости людини, що туди потрапляла.

Так було за совєтських часів, так було і за часів царських. Соловки завсіди були надійнішим пристановищем для політичних противників російської влади.

На початку, до від'їзду Троцького з СССР та й трохи пізніше, троцькістів заарештовували, зберігаючи, бодай про людське око, правні норми совєтського, дуже гнучкого, права, так званої революційної законности, і всім троцькістам від самого початку було признано права політичних в'язнів, що означало, що вони не можуть бути використані, як каторжани, і всі вони користалися з політрежиму.

Ще до кінця 1931 року троцькісти в тюрмах користалися відкритими камерами, мали право зборів і мітинґів на тюремних коридорах, де були оселені, і їм було забезпечено право критики уряду в своєму колі, там же, в тюрмі.

Можна сказати, щонайменше 90% справжніх троцькістів складалося за національною ознакою з жидів.

І хоч після 1932, а особливо після 1934 року було заарештовано масу людей і інших національностей з наличкою троцькістів, це були люди, які по суті нічого спільного зі справжнім троцькізмом не мали.

Троцькізм в СССР — це не тільки антиленінський і антисталінський рух, це, якщо так можна сказати, і

своєрідний національний рух, рух жидівської частини населення СССР в боротьбі за владу, рух за ґарантію безболісного життя жидівського населення в СССР з розрахунком, що центральною, керівною постаттю внутрішньої і зовнішньої політики СССР буде людина, для якої інтереси жидів не можуть бути байдужими. Саме Троцький, найвидатніша постать після Леніна, видавався підсовєтським жидам найбільш придатним для такої ролі керманича СССР і ґаранта життя для жидівського населення, що ще так пам'ятало страшні погроми царату.

Вже наприкінці двадцятих років совєтський жидівський поет Іосіф Уткін в „Повісті про рижого Мотиля" влучно характеризував настрої жидів СССР в добу громадянської війни, на тлі гострих суперечок між Троцьким і Леніним, під час війни і пізніше.

Він писав:

„И дни затараторили, как торговка Мед,
И евреи спорили, да или нет.
Вера и сомнение, радость и беда.
Нет, конечно, Ленина, Троцкого да!"

Ані Ленін, ані Троцький не ґарантували для жидів їх маєтностей і капіталів, але з Троцьким, як кревняком, пов'язували жиди свої надії. Сталін, ліквідуючи Троцького, замість нього запропонував жидам Кагановича з його чотирма братами, але жиди Кагановича ніколи не любили, завжди вважали і нині вважають за несолідного підлипалу і авантурника і, навіть, національного зрадника.

Принаймні, коли Сталін, зліквідувавши свою дружину Алілуєву, взяв собі дочку Кагановича, жиди на Соловках оцінили цей факт, як найнижчу ступінь падіння не тільки Кагановича, а і престижу, доброго жидівського імени у світі. Наші „гості" — троцькісти, всі в один голос твердили, що за смерть Алілуєвої безпосередньо понесе відповідальність Каганович, і що її ліквідація — справа рук Кагановича.

Троцькісти були найстрашнішим ворогом Сталіна. І тому він стільки сальто-мортале зробив, доки остаточно не зліквідував їх.

Ще в 1931 році, перед появою відомого листа Сталіна до редакції журналу „Пролетарська Революція" — прямого наказу безпощадно ліквідувати троцькістів, як ворогів народу не було з троцькістами поводилися, навіть з тими, що вже сиділи по тюрмах, дуже толреантно.

Наприкінці 1931 року в Харківській Холодногорській тюрмі сиділо кілька сот троцькістів, знову ж таки майже виключно жидів. Там були люди різного віку від комсомолок по 18-19 літ до людей старших, учасників революції і громадянської війни. Їх камери були відімкнені. Вони вільно могли зустрічатися на своєму коридорі, не мали тільки права виходити за межі „троцькістського“ коридору.

Щовечора всі вони збиралися на коридорі, слухали доповіді, промови, співали пісень і закінчували політичні промови співом Інтернаціоналу і гімном „Ви жертвою палі“.

Щовечора, крім цього, вони мали живу газету в гостро сатиричному, антисталінському дусі.

Вони висміювали політику Сталіна, розповідали найчорніші „подвиги“ Сталіна і його „соратників“, гостро атакували всіх, хто тільки йшов зі Сталіним тоді проти Троцького, і завсіди кінчали довгою частушкою, яку горланили на весь голос. Я, на жаль, не пам'ятаю її всю, але пам'ятаю чотири уступи.

Слова пісні такі:

„Добрый вечер, дядя Сталин,
Ай-я-я-я-я!
С завещанием *) в кармане
Ай-я-яй-я- яй!

*) Політичний заповіт Леніна, що його приховав Сталін з огляду на те, що Ленін в заповіті вважав, що Сталіну не слід дати керівництва.

Добрый вечер, гер Бухарин
Ай-я-я-я-яй.
Пол-рабочий, полу-барин
Ай-я-я-я-яй.
Добрый вечер, Каганович
Ай-я-я-я-яй.
Ты продажный Каинович
Ай-я-я-я-яй.
Добрый вечер, Рутдзутаку
Ай-я-я-я-яй.
Ти без мыла лезешь в с...
Ай-яя-я--яй.

Проте, хоч від 1932 року вже перші троцькісти дісталися Соловецьких островів, але всі вони користувалися з політрежиму і були без сумніву на становищі упривілійованих в'язнів. Їм було вільно вдарити по столу першого ліпшого начальника острова і вимагати задоволення того чи іншого прохання. В противному разі троцькісти негайно оголошували голодівку, і соловецьке начальство, не бажаючи мати клопоту, намагалось виконати їх ультиматуми.

Троцькісти були розкидані групами по дві-три особи по різних „командировках“ — в'язничних оселях на всіх соловецьких островах. Підтримувати між собою живий, чи листовний зв'язок їм заборонялося. На весні 1935 року вони вирішили оголосити голодівку, і добитись права жити всім разом та права вільного пересування по островах,

Нелеґально установивши зв'язок з усіма групами, вони одного дня всі оголосили голодівку з одним вже згаданим мотивом.

Іван Іванович, який досі так близько брав до серця вимоги троцькістів, тепер змінив тактику. Час був не такий, щоб голодувати. І був відданий наказ — всіх негайно звезти в Кремль і покласти до лазаретних камер.

Коли приїхав уповноважений третьої частини до наших троцькістів, вони не побажали з ним навіть розмовляти і вимагали, щоб приїхав сам Пономарьов. Пономарьов не приїхав, а прислав з десяток здоровенних тюремщиків, які легко пов'язали наших голодуючих, поскладали їх на воза і повезли в Кремль.

Як пізніше ми довідалися, таким самим способом були доставлені в Кремль і всі інші групи.

В Кремлі їх оселили в камерах лазарету, а для зв'язку поміж ними і санітарною частиною та для виконання їхніх доручень був приділений до голодаючих Андрій Андрієвич Андрієвич, член виконкому Комінтерну, професійний комуністичний революціонер з Юґославії, серб, що свого часу, до арешту, працював під назвиськом Михайла Михайловича Михайловича.

Цей Андрій Андрієвич, в минулому видатний комуніст, після диверсійної праці на Балканах і, особливо, в Греції і Італії, десь 1928 року був спрямований Комінтерном для праці в Туреччині, але турецький уряд з комуністами не був занадто ліберальним, і Андрій Андрієвич дістався найглибшого та ще й уславленого каземату в Стамбулі. Згодом його випустили і відправили до СССР.

Звідси почались нещастя Андрієвича. Саме в 1929 році розгорілися дискусії в Комінтерні в зв'язку з позиціями Троцького, Андрій Андрієвич теж виявив деяку опозицію, і його без особливих розмов посадили в одиночну камеру в Бутирській тюрмі, де він до 1934 року й просидів, щоб після дістатись на Соловки, як кажуть, „на общих основаниях“, себто він був звичайний каторжанин і не користався політрежимом. Саме цей Андрій

Андрієвич і був приділений троцькістам в ролі джури.

За деякий час прибув на Соловки Попов, начальник 3-го відділу Біломорсько-Балтійського табору. Він довго говорив з троцькістами, доводив безцільність їхньої акції і радив голодівки зректися. Троцькісти не погодилися.

Після цієї розмови Попов закликав до себе Андрієвича і сказав йому, що він, Попов, був би втішений з того, а це б мало значення й для майбутнього Андрієвича, щоб той уважно слухав розмови троцькістів між собою і його інформував.

—Адже ж, — сказав Попов, — те, що ви сьогодні у такому становищі, це ж не значить, що ви не такий, як і я, що ви не комуніст і не хочете боротись за торжество комунізму!

Андрій Андрієвич на його пропозицію відповів так:

—Я комуніст — це безсумнівно, але я був і буду передусім комуністом, коли буду на становищі людини вільної, тут же, хоч би я мав до діла з найбільшим моїм політичним ворогом — я передусім в'язень, каторжанин, а потім вже все інше.

На моїх товаришів — в'язнів, незалежно яких вони політичних переконань, я доносити не буду, бо для всіх нас, в тому числі й для мене, ви, гражданін, — начальник, — ворог. Ворог ви, а не монархісти, троцькісти націоналісти і всі, ким набиті вщерть ці камери. —

Попову така відповідь була не до смаку, і він, ніби без жадного інтересу, промовив:

—Що ж, справа ваша, я не смію вам наказувати, —і, на велике здивування Андрієвича, міцно потиснув йому руку.

Того ж дня увечорі нарядчик заявив Андрієвичу, що він більше в лазареті працювати не буде, а буде працювати в одному з овочевих складів сільгоспу, де має перебирати, зберігати овочі від загнивання.

Того ж вечора за джуру до троцькістів, був приділений Столипін, брат Аркадія Столипіна, бувшого міністра внутрішніх справ Російської імперії.

Чи погодився Столипін доносити на троцькістів, не тверджу, але так було.

Скоро Попов покинув Соловки, а троцькісти продовжували голодувати.

На восьмий день вмерло двоє. Тоді був відданий наказ примусово штучно годувати. Троцькісти, ті, що ще

не втратили притомности, не давалися. Їх в'язали і годували. На дев'ятий день помер ще один.

Тоді хтось запропонував голодівку зняти, і без розмов підписав готову заяву про те, що він голодівки зрікається. Голодівка була зірвана і 177 троцькістів лишились живими.

Протягом двох тижнів вони продовжували лежати в тих самих лазаретних камерах, а потім одної ночі їх всіх було запаковано до найглухіших казематів, і вже більше про них не було в Кремлі чути.

Натомість голосною справою після ліквідації цих справжніх троцькістів була справа з так званими троцькістками — молоденькими дівчатками, учнями середніх шкіл Ленінграду, що їх щонайменше пару сотень було запаковано в одному з крил 3-го кремлівського ізолятору. Їх привозили, тих дітей, літаками, як і взагалі після убивства Кірова цілу зіму на Соловки везли літаками.

Ті, що жили в Кремлі, мали можливість бачити іноді тих дітей, як їх групами вели з капюшонами на головах до кремлівської лазні, яку спеціяльно вибудовали, щоб не виводити тих, що сидять в ізоляторах, за Кремль до загальної лазні.

Це були підлітки від 14 до 17 літ.

Обслуга як в ізоляторі, так і в лазні була виключно ще тоді чоловіча, водили їх до лазні вночі, і похід до лазні тих дітей був для них, як пізніше виявилось, —шляхом на Голготу.

Їх приводили групами по 40 — 50 осіб, бо лазня було невеличка, і коли туди, у ті склепіння під трапезною церквою, заходили ті дівчатка, там вже на них очікувала група веселих „приятелів" з оперативного відділу третьої частини і інших ревнителів революційної законности.

Що виробляли ці можновладці над тими дітьми в лазні, трудно уявити нормальній людині, ходили найдикіші поголоски про діла в лазні, тільки було відомо, що після відвідин лазні трупи двох-трьох з тих дітей потрапляли до мертвецької, ніби вбитих при спробі втечі.

Цих дітей катували немилосердно і так їх забили, що вони, коли навіть відвідав їх Попов, не насмілились йому сказати, що над ними виробляють „оперативники", а тільки ридаючи заявляли йому, що вони ніколи не читали „Уроки Октября" Троцького.

Як довго б опіка „оперативки" над неповнолітними

„троцькістками“ тяглася, не знати, але десь в червні, як вже настали білі ночі, одну групу цих дівчаток вів, як завсіди, посилений конвой, до лазні, і коли група дійшла до центральної доріжки, вони всі враз скинули капюшони і з несамовитим криком і плачем кинулись врозтіч.

Крик був такий, шо всі в'язні прокинулися і почали виглядати з тих вікон, де вони ще не були закозиркованi. Конвой почав стріляти і по дівчатках і по вікнах, і на цей бунт з'явився Іван Іванович і Трубецкой. Дівчатка щосили кричали — власне виголошували промови, в яких розповідали, що з ними роблять у лазні.

Трубецкой несамовито кричав: „Мовчати“!

А одна з найзавзятіших, мабуть вже втративши цілком рівновагу, вискочила на драбину, що стояла біля Успенського собору, і, піднявшись угору так, що її ніяк було дістати, кричала скільки сил мала, розповідаючи жахливі справи про діла в лазні. Тоді підскочили конвоїри, ухопили драбину, і разом з драбиною „обличителька“ дісталася в руки конвою. А тим часом конвой виловив всіх інших, і, натягаючи капюшони на їх стрижені голови, становив „непокірних“ по чотири вряд.

До лазні їх не повели, а повели, назад до ізолятору. Іван Іванович і Трубецкой знали, чим ця історія може кінчитися, бо знали, що мають ворогів між службовцями.

Історія набрала дуже немилого для Івана Івановича характеру. Виїхала слідча комісія. Підлітки розказали правду, але на Івана Івановича і Трубецкого не дали ніяких доказів, що вони брали участь в „героїчних подвигах“ над неповнолітніми в лазні. Вдруге в історії Соловків сталася незвичайна подія. Начальник оперативного відділу, начальник ізолятору, де сиділи дівчатка, і завідувач лазнею — всі вільнонаймані співробітники НКВД, були розстріляні.

А в кінці червня створено жіночий корпус ізолятора і було надіслано жіночу обслугу.

Справедливість, хоч пізно, запанувала — винуватців було покарано, а корінь, джерело злочину лишилось, для збереження і торжества світової комуністичної революції,

„ЧУЄШ, БРАТЕ МІЙ“

І знову все йшло давно заведеним порядком. О 5-ій гула сирена. Конвоїри кричали: „Бистро, бистро“, нарядчікі:

„Давай, давай“, а в'язні, проклинаючи долю свою, йшли до праці.

Літо 1935 року привело на Соловки, в ізолятори і „на общих основаниях“, вже майже всіх тих з українців, а передусім з української інтеліґенції, що ще не були аж до убивства Кірова заарештовані. На Соловках зібрався у великій мірі бомонд української науки, літератури і мистецтва.

Опинились в основному ті, що були недостріляні з учасників українського пореволюційного Ренесансу, розстріляного Сталіним.

Вже в книжці, присвяченій українській інтеліґенції на Соловках*), я приділив увагу цій справі, тут же хочу тільки зупинитися на кількох загальних питаннях, що торкаються того безприкладного в світі фізичного винищення української інтеліґенції большевиками, яке мало місце в Україні, від 1929 року починаючи.

Від 1775 року, з моменту ліквідації Січі Запорізької, цієї останньої реальної твердині української державної незалежности, і запакування в каземат під Успенським собором останнього кошового отамана Петра Кальнишевського — Соловки завсіди були одним з найбезпечніших місць для оселення непокірної України.

Большевики ніякої Америки не відкривали, лиш поновили в нечуваних в історії розмірах стару практику царського режиму.

І тому саме перші відважні, що боролися від 17-го року за незалежність і свободу України, ці перші хоробрі, як не були розстріляні ще перед Соловками, — були розстріляні, замордовані, голодом заморені, на правіжах, по льохах соловецьких.

І може тому найулюбленішою піснею соловецьких українців, соловецької України була сумна, жалібна пісня галицьких січових стрільців, синів нашої української дідизни, що століттями перебували одірваними від українського матірного пня, але не загубили себе, а зберегли, і в дні української волі під керівництвом великого отамана Симона Петлюри, найславнішого героя національної революції, 22 січня 1919 року заманіфестували і утвердили проллятою кров'ю єдність у формі демократичної держави — Української Народньої Республіки.

— „Чуєш, брате мій“, — пісня січових стрільців зав-

1*) Див. С. Підгайний — Українська Інтеліґенція на Соловках— „Прометей“, 1947 р.

сіди зривалася з уст соловецьких українців, як надходили вістки про смерть одного з наших товаришів, чи про розстріли українців Сталіним на волі.

Всі найрізноманітніших націй сини, що перебували разом з українцями на Соловках, знали, що коли ми співаємо „Чуєш брате мій", значить ми маємо наше національне горе, оспівуємо наші жертви, що складала постійно наша нація в боротьбі за свободу. Українці на Соловках були найрізноманітніших областей і країв, бо сини народу нашого після окупації росіянами України в 1920 році розсіяні большевиками від західнього кордону СССР аж до Тихого Океану, і немає нині в цілому СССР найвіддаленішого закутка, найжахливішого з природних умов місця, де б українці не становили поважного, якщо не основного числа мешканців тих страшних прерій.

Ці всі люди, а їх не тисячі, не сотні тисяч, а мільйони — це жертви наші в боротьбі за незалежність і свободу.

Я знаю, що мої, ці кров'ю написані, рядки лишаться гласом вопіющого в пустелі, я знаю, що світ німий і глухий до нас, українців, що світ, мабуть, справді, як казав той сіоніст, зграя вовків, і треба у тої зграї не просити, а бомбами, підлістю й терором видирати право для людей, бути справжніми людьми, щоб не соромити і не ображати святости Бога, що створив всіх людей по своїй подобі.

І в моїй пам'яті, як на екрані перед моїми очима, встають тіні моїх земляків-патріотів, що вмерли, а інші ще й досі конають в боротьбі і неволі за звичайне людське право бути людиною, а не твариною, призначеною віддати кров за чужі, ворожі їй і її роду інтереси. Ось вони обступили мене в цій кімнаті, малесенькій кімнатці, що вціліла і не була ушкоджена смертоносними бомбами під час минулої війни, коли світ рішив зліквідувати сатану в образі Гітлера, мабуть, щоб дістати в спадок його рідного брата Сталіна. Ось вони обступили мене і оступила печаль душу мою, і я збиваюся з тону безстороннього літописця, бо немає сил витримати, і хочеться знову між цими тендітними стінами моєї кімнатки вигукнути так, як колись я кричав між похмурими стінами Успенського Собору в Кремлі, проклинаючи святотатців і провокаторів.

Він сидів завсіди, аж у самому кутку, як правило, напівзавішеному якимсь лахміттям. Сидів у кутку неда-

леко від пічки - „буржуйки“ славний професор і академік — географ Степан Рудницький, який, сливе, ціле життя прожив у Европі, а його праці, видані англійською і німецькою мовами, на довгі часи лишаться в скарбниці науки — географії.

Він, цей старий, замучений академік, покараний як націоналіст, як терорист, як шпигун, йому приписано такі злочини, що коли б в його розпорядженні було добра тисяча досвідчених диверсантів і шпигунів з п'ятої сталінської колони, і мільйони золота — він би не зміг тих злочинів учинити. Та дарма, що обвинувачення дикі, аби людина, а обвинувачення знайдеться, і вчений з світовим іменем тільки тому, що він не смів сказати, що він не українець, тільки за те, що не славив „вождя й учителя“ — тепер он за тою купою драних ликових лаптів і бушлатів поволі вмирає.

А в другому кутку Микола Зеров — поет і професор, ерудит і виключний знавець античної поезії й літератури.

Це він, Микола Зеров, ніжний поет, бездоганний літературний критик, сміливий новатор і відважний борець за високий стиль мистецтва, це він хотів убити Сталіна, зняти повстання проти большевицького режиму, продати Україну фашистові Гітлерові, зірвати Дніпроелектроцентраль і комунікацію. Цей Микола Зеров, що в своєму житті не зарізав курки — це ж він мав чинити такі страшні злочини.

І Микола Зеров, що ще так недавно пережив страшну втрату — єдиного маленького сина, замучений на допитах, доведений до божевілля, поставлений перед цівкою кулемета в Лук'янівській тюрмі у Києві, — власноручно підписав давно приготовлений папірець слідчого, що всі згадані злочини він, Зеров, справді мав на меті здійснити.

Коли тисячі людей, що називалися „терористами“, „диверсантами“, „шпигунами“ почали приходити на Соловки, коли таких самих тисячі я бачив по тюрмах, коли мені відкрились цілком, до деталів, ті страшні провокації ГПУ-НКВД, що вони проробляють над людьми, яких заарештовують, я на початку всю вину клав на тих людей, що підписували ті папірці слідчих, напевне знаючи, що це самоббріхування. Я шукав розв'язки цієї проблеми і почав пригадувати те, що я перечитував. І я відкрив, що це не новина, я знайшов цю систему провокацій і самоббріхування при всіх найдикіших тира-

ніях, починаючи від батька Олександра Македонського — Филипа Македонського, через всіх тиранів антики, середньовіччя інквізиторів, аж до новіших часів.

Провокації і самооббріхування—це лиш колір часу, це свідоцтво найтемнішого падіння даного режиму і найстрашнішого упослідження людської гідности.

Я переконаний, що, скажемо, раніше згадані 28, розстріляні як терористи, безумовно може за винятком 2-3 осіб підписали слідчим ГПУ папірці, що вони справді терористи і, якщо колись може пощастить заглянути в архіви ЧК-ГПУ-НКВД-МВД, там ті папірці історики знайдуть і приймуть за чисту монету.

Я згадав лише про двох моїх земляків-патріотів, людей надзвичайних. Людей з великої літери, а їх тисячі, сотні тисяч, мільйони, і гублюся я, чи писати мені про академіків, поетів, художників, учених, політичних діячів, чи писати мені про отих, що їх привозять сюди міцними, як дуби, моїх земляків — селян і робітників, що ніколи не погоджувалися і ніколи не погодяться бути рабами.

Онде вони ідуть з сокирами й пилками, з баланами на плечах, онде вони з важкими тачками везуть камінь, глину і пісок, і знову пісок, камінь і глину, і будують, будують і тут же вмирають, Україну свою прощаючи й катів своїх клянучи.

І вони вмирають з вірою й надією, що Україна не вмре, що Україна буде жити, що їх піт і кров, труд і голод не минуть задарма, що прийде Правда-Помста і буде відміряно мірою гожою за кров, за ганьбу, за згвалтованих і розіп'ятих матерів і дітей.

І він теж з білою, сивою, закучерявленою головою — великий режисер, теоретик і новатор театрального мистецтва, він, Лесь Курбас, теж проходить, низенько вклоняючись, мовчазно проходить повз колони наших в'язнів — селян і робітників з тачками і пилками, і ніби хоче сказати: — „Не гніться, будьте гордими, будьте героями", — і стає аж на самому кінці, він, що кликав вперед цілу Україну.

Це ж він, Курбас, — великий новатор, організатор і керманич українського модерного театру „Березіль", сказав 1917 року, що українська мистецька культура мусить обрати для себе шлях, і цим одиноко правильним шляхом для української культури може бути шлях, що вестиме прямо до Европи і прямо до себе без посередників і без авторитетних зразків.

Це ж він вивів українське театральне мистецтво з закутка провінціялізму і рабського малпування стилю й прийомів московського театру. Це ж він, той, що задовго перед Хвильовим — великим трибуном і оборонцем української незалежности, автором крилатого гасла: „Геть від Москви!“ — що стало гаслом для всіх поневолених Москвою народів, опинився за ґратами.

А поруч нього, елеґантно спираючись на палицю, з вусами, підстриженими на англійський манер, імпозантно виступає Олекса Слісаренко, той самий, що посмів стати на прю з другом Сталіна і найжалюгіднішою постаттю доби тринадцяти тиранів — Максимом Горьким.

Це ж він написав:

„Заповідано нам жорстокий шлях злими Коранами“, і додав, що йому байдуже, чи московський дрібний міщанин і лакуза Максим Горький визнає українську мову, за мову чи тільки наріччя язика руського, йому то байдуже, бо підпирає його, за його, Слісаренка, невгнутою спиною стоїть сорокамільйоновий український народ, з його тисячолітньою історією культури, і йому байдуже, як про той народ буде думати російський імперіяліст Горький.

Саме за те було зроблено Слісаренка фашистом, терористом, диверсантом, шпигуном і заслано на Соловки на катування і смерть.

А в другому соловецькому ізоляторі поволі вмирав Микола Куліш, український Шекспір, вмирав бо на правіжах і катуваннях, в голоді і холоді захворів на туберкульозу, і тепер могли радіти і Горький і ГПУ, що найвидатнішого драматурга, якого навіть ворожа російська критика не могла замовчати, про якого слава пішла в широкий світ. Тепер той драматург, як фашист, приречений був на смерть. А Саватієвський ізолятор був вщерть набитий українською інтеліґенцією. Академіки, письменники, вчені і найславніші інженери і лікарі, винахідники і дослідники ще незнаних людством таємниць матері-землі — всі були приречені вмерти в казематах.

Ось Михайло Слабченко, академік, найвидатніший історик України, той самий, що з московської „усадьби“ Одесу, центральний і найголовніший порт України на Чорному морі, зробив українським містом. Він, що вийшов із самих низів, з вантажників одеського порту, він, що власною невтомною працею осягнув верхів людської цивілізації, він, цей учений і громадянин, тільки тому,

що не хотів подавати кальош большевицьким можновладцям, опинився на Соловках.

А поруч нього Йосип Гермайзе, теж історик України професор Київського Університету, колишній соціялдемократ, поборник і носій ідей зліквідованої большевиками справжньої України — Української Народньої Республіки. В драному бушлаті, в лаптях, з лопатою на плечах в перших рядах каторжанських колон виступає академ. Матвій Яворський, історик України і колишній комуніст, що не тільки зрікся своїх комуністичних ілюзій, а й зрікся покинути каторгу, відсидівши вісім повних років.

Він пережив страшні тортури, але він раз назавжди сказав, що ніколи не припинить боротьби з большевиками, що він їх ворог, одвертий й безоглядний, і коли надходив кінець терміну його перебування на Соловках, він власноручно написав листа Сталіну, який закінчив, що доки Україною будуть правити Сталін з росіянами, він зрікається покидати тюрму.

Ціла Україна в тюрмі, на каторзі, і він, син народу, не бажає для себе іншої долі, як доля його народу.

Навколо Успенського собору, кидаючи крихітки хліба чайкам-ненажерам, смутний, мовчазний ходить Павло Филипович, чільна постать з п'ятірного ґрона нездоланних, але розіп'ятих большевиками поетів-неоклясиків. Він смутний, давно втратив і розгубив всі надії, він тугу і біль свій виливає в рядках на білих малесеньких аркушиках паперу, напише, прочитає, поплаче і кине в огонь. Навіть приятелям не покаже. Навіщо, адже однаково ніколи він не покине цю твердь соловецьку, і про муки його ніхто не дізнається.

А за ним розгублено, із каяттям в очах, йде драматург, українець з Канади — Мирослав Ірчан. Він в шкіряному пальто і капелюсі — єдине право, що він домігся мати на Соловках — не ходити в бушлаті і лаптях.

І йому, людині, що стільки добра большевикам зробила, агітуючи в Канаді, Америці і Західній Европі за большевиків, йому, що послухавши слова його, тисячі українців з Канади, Америки, із Польщі поїхали на Україну, в СССР і там всі загинули, йому дано такий привілей.

І ходив Мирослав Ірчан зажуреним і проклинав долю свою і віру свою, таку ще свіжу, і проклинав тих, що так одурили його. Він знав, що тисячі людей, ним

самим обдурених, проклинають його, і може саме це було причиною його невтішної скорботи.

А на „Амбарній“, глухій соловецькій командировці над озером, сидить наркомфін УСРР — Полоз і ловить вудкою „чортів“ — маленьку, слизьку, непридатну взагалі до їжі, але для в'язнів споживну рибу. Це ж він, Полоз, колись виступив проти уряду Української Народньої Республіки, бо йому той уряд видався занадто правим, а він був переконаний, що починається всесвітня революція, що принесе здійснення царства Божого на цілій землі. А тепер він сидить на Соловках за те, що хотів бодай куцу, позірну автономію УСРР 20-х років оборонити перед уніфікаційним походом Сталіна. Він теж під доглядом конвою сидить на березі озера, вдоволений з того, що його не гонять ліс рубати й не садовлять до глибокого каземату. Але даремно він радіє, це тільки йому напочатку так „догідно“. Ні, його швидко забрали з „Амбарної“ й посадили до темного, глибокого каземату, щоб він там переконався, що ілюзії про комуністичне царство на землі тільки ілюзії, а в світі діють інші, зовсім практичні інтереси.

І висока, трохи зігнута постать Полоза ще більше зігнутися мусила, бо треба було згинатися, бо ніяк увійти у низенький, вогкий і темний каземат. Це йому за те, що він вірив у соняшну соціялістичну Україну, Україну що нею буде керувати український пролетаріят, що в братнім союзі всіх народів вона, вистраждана під московською деспотією царів, — буде аванґардом за здійснення вічно дорогих людству ідеалів свободи, рівности і братерства.

Полоз потрапив до глибокого й темного ізолятору на Соловках, а його друг і ідейний вождь — Олександер Шумський потрапив тільки на „Морсплав“ — передпокій Соловків, щоб його звідти спецконвоєм забрали до Москви знову на „дослєдованіє“ і напевно запакували в найкращому випадкові до одного з „секретнійших“ ізоляторів НКВД СССР, або в гіршому — розстріляли в Луб'янській тюрмі ГПУ.

Шумський був, на думку ГПУ, шпигун, диверсант і фашист, як і його друг Полоз, тому що він свого часу створив Українську Комуністичну Партію в противагу Комуністичній Партії большевиків України, вимагав цю останню негайно ликвідувати і називав її „організацією окупантів“.

Він тих українців, які підтримували КП(б)У називав

„зрадниками“, „презренними малоросами і ренегатами“.

Він очолив і обґрунтував рух за відокремлення УСРР від Росії, іменуючи російських комуністів носіями російського шовінізму і імперіялізму.

І за ці „крамольні“ ідеї Шумського, як і цілу ліву Україну, оту Україну, що жила ілюзіями Марксового комунізму, безпощадно вистріляв і запакував до ізоляторів Сталін лиш за те, що ті люди були не тільки комуністами, але передусім українськими патріотами. Комуніст не може бути патріотом, він мусить бути слугою Москви, він мусить бути зрадником своєї батьківщини і тільки такий комуніст може бути толерований Сталіним. Комуністи всього світу мусять знати, що їх доля, доля українських Шумських, Скрипників, Хвильових, Полозів і тисяч інших патріотів, що не могли не бути патріотами, а тому і мусили чи сами стрілятися, як Скрипник, Хвильовий, а чи їх розстріляв Сталін.

Тому провід сьогочасних комуністічних партій світу, люди, що без сумніву добре поінформовані про Сталінські позиції,—є ніким іншим, як шпіонами Сталіна, чільними представниками п'ятої його колони, що працюють за гроші Сталіна. Це зрадники власних націй і якими б вони красними фразами не прикривали свої чорні діла, їх діла, зрештою, стають явними. Бела Кун, Дімітров, Гроза і т. д. наочний тому приклад.

Але ні поети, ні академіки, ні публіцисти, ні ті сотні і тисячі інтеліґентів, що їх тут не згадую, бож не про них ця книга, були тими, які справді не тільки мріяли пускати в повітря електростанції і комунікаційні шляхи, але таки їх і пускали, не тільки мріяли, але й самі особисто брали участь в величезних масових антибольшевицьких повстаннях, часто спонтанних, часто стіхійних, чи зраджених і проданих мізерними Юдами.

Це вони, послідовники великого Симона Петлюри, оті Садовські, Гресі, Погрімчуки, Бенедики, Шевченки, Лугові, Збаражські, а їх тисячі, десятки і сотні тисяч, що їх імена один милосердний Бог знає, це вони безстрашні герої, що вмерли чи конають в предсмертних муках—були тими, хто двигав народніми масами, хто безпосередньо зі зброєю в руках вів тих замучених робітників і селян на боротьбу з большевизмом. Їх тисячі, їх тисячами нищить Сталін, а вони, як казковий фенікс, родяться з попелу згорівших борців і встають все нові і нові.

Україну не знищить Сталін, бо вона вічна, хіба що

кожного українця від маляти до глибокого старця фізично знищить. За тридцать літ вимордувавши цілком старші покоління, Сталін не може дати раду з новими. Після большевицького виховання поколінь, яких обдурюють від колиски, Сталін мусить їх знову і знову посилати на Соловки і стріляти, стріляти і стріляти.

Цей конфлікт перманентний і неминучий, і світ мусить це знати і, в ім'я людської справедливости й поваги до людського права, він мусить сприяти звільненню батьківщини тих патріотів від московської зверхности. Бо війна і кров, пожари й нещастя на сході Европи не прикиняться, аж доки цей народ не осягне елементарних людських прав.

ОТЕЦЬ НИКОДИМ

А це знову всіх схвилювала смерть останнього з могікан, смерть отця Никодима.

Він народився в заможній родині архангельського помора і був єдиним сином і спадкоємцем. Ще немовлям тяжко занедужав, і, коли знахарі і навіть лікар не зарадили дитині, побожні батьки впали на коліна перед образом фундаторів манастиря Соловецького святих Зосима і Саватія і благали зберегти життя любої дитини. Вони молилися і дали обітницю віддати, як дитина виросте, на довічне її перебування в обителі соловецькій в чині чернечому. Дитина видужала та вже немовлям була приречена на довічний труд і подвиг в обителі Зосима і Саватія. На тринадцятому році життя за ревно плачучим хлопцем назавжди зачинилася брама Соловецького Кремля.

Від того самого дня потрапляє він під опіку старшого ченця, мужа доброго, між братією уславленого знанням молитов, Служби Божої і Святого Письма. Цілком випадково сталося так, що шлях, яким дісталися пастир і вихованець Соловків, був цілком тотожній. Отож наставник, знаючи про це, поклав передусім вирвати з серця дитини любов до назавжди втраченого нею світу людського, гріховного і щонайшвидше прищепити малому любов до святої обителі і до Пречистої Діви, у якої і він в такій самій скруті і муці шукав і знайшов собі розраду, порятунок і щастя.

Як добрий вчитель, він почав хлопця на обраний шлях навертати і поступово вводити до понять і розумінь навколишнього світу з соловецького погляду. Не-

забаром надійшла довга, темна соловецька зима, і малий послушник разом з наставником, щоденно молячись перед строгим, соловецького письма, образом Діви Марії, ніби потроху став забувати той світ за морем.

Нарешті сама обитель за багато сотень років так багато мала цікавого і захоплюючого, що разом з батьківським ставленням старого ченця до хлопця ніби заступила йому батьківську оселю і рідні береги.

Та десь на Благовіщення з вереском і криком з'явилися над Соловецьким Кремлем чайки соловецькі, і хлопець, милуючись з тих чаєнят, чомусь ставав смутним і розгубленим. Але, коли в соловецькій бухті „Благополучія" замайорили трьохкольорові прапори й корогви назустріч першому пароплаву, що починав навіґацію і прийшов з того заморського світу, —молодий послушник не витримав. Знову прокинулися приспані, любі серцеві, милі дні, знову груди сповнило бажання хоч одним оком зазирнути в той рідний край, у рідну хату, на світ широкий.

Хотілося найменшого—хоч дістатися порту, хоч бути на зустрічі пароплава, хоч відчути повітря тогобічне, —та й це бажання було цілком, як виявилося, неможливим до здійснення. На його прохання дозволити вийти за браму старий наставник лиш суворо подивився на юнака і порадив йому молитися.

Тоді з пекучим болем і тугою послушник потайки піднявся під самий дах Успенського собору в Кремлі і став пристрасно дивитися далеко за море, туди, де звичайна людська воля. Він дивився, а очі сліпили йому сльози, і він ридав знову, як тоді коло північної брами.

Він все стояв на високій вежі і дивився, простягаючи руки до моря, благаючи спасіння, порятунку і в розпуці раптом кинув погляд на образ святих Зосима і Саватія, що був на фронтоні трапезної церкви.

Послушник здригнув, ніби злякавшись, та разом випрямився і люто погрозив у той бік.

— Це ви мене, проклятущі, сюди посадили, за цей похмурий мур!—злісно прохрипів хлопчисько, люто озираючись і в нестямі шарпаючи залізний обруч, припасований навколо вежі.

Страшне слово зірвалося з уст хлопчиська, і цілого його охопив жах.

В хлопчачій уяві стіна, цей тяжко-задушливий архітектурний твір соловецького єроманахр Трифона, стала ще страшнішою, і кара Божа ніби повисла над ним.

Враз широкі обрії моря, безнадійні потойбічні картини заступили потайні колодязі, глибоченні діри, присадкуваті могутні вежі, підземні ходи і рови з темними як ніч соловецька, „келіями мовчазними“, кістяками людей з іржавими ланцюгами на шиях, що, не покаявшись, єретиками померли в тих келіях багато років тому і не були поховані, як нечестивці і боговідступники.

І що більш вставало в хлопчачій уяві картин, тим більш охоплював його жах за заподіяний страшний гріх.

— Ні, ні, святі Зосима і Саватій, простіть мене окаянного, то ж я в нестямі, з божевілля, то диявол. Я не такий!—шепотів юнак і весь, ніби в пропасниці, дрижав і цокав зубами.

— Ні, ні, це від диявола,—майнуло в голові хлопця, і послушник, спотикаючись і падаючи з крутої драбини, чимдуж мчав униз, А там, впавши перед образом Матері Божої, благав простити на горі, під самим дахом собору, вчинений ним тяжкий гріх. По довгій молитві, вже пізно увечері, переступив поріг келії і впав до ніг наставника, каючись про заподіяне. Старий підніс на юнака строгі очі, зідхнув, казав долляти оливи в лампаду, і вони разом молилися перед образом Пречистої Діви до глибокої ночі.

Ще не раз і не двічі прокидалися сильні бажання, багато раз диявол спокушав юнака до втраченого світу, та молитва, строгий піст, праця, іноді тяжка і непосильна, — все це все більше витискало з пам'яті юнака дитячі спогади. І рік за роком, виконавши всі приписи і пройшовши всі спокуси, молодий послушник нарешті, забувши той скороминучий світ, досяг постриження і при цій церемонії дістав ім'я Никодима.

Наставник міг помирати щасливим, бо його вихованець, по тяжких недугах, нарешті, став саме таким, яким він хотів його бачити.

Побожність, трудолюбство. мовчазність і неабиякий організаційний хист скоро звернули увагу старшої братії на Никодима, і він, дістаючи підвищення в чині монашеському, призначається головним керманичем поморських справ обителі, щоб згодом стати за фактичного керівника великого соловецького господарства, розкиданого по всьому узбережжі Білого моря з електричними станціями, пароплавами, крамницями, склепами і закордонним торгом.

Високий, широкоплечий, з кремезною постаттю, цупкими руками й величезною рижою бородою з сиви-

ною — так виглядав шестидесятип'ятилітній єромонах Никодим, як впало нещастя на соловецьку обитель — вибухла революція.

Як дзвін на сполах, несподівано ця лиховісна звістка впала на голови соловецької братії, що в масі своїй була неписьменна й далека від того світу за морем.

По довгій урочистій службі й молебні за спасіння царя й трону держави Російської з промовою виступив сам отець ігумен і, розповівши про неодноразові розрухи, смути і навіть загибель династії — вказав на незламність держави та особливо підкреслив непохитність і незалежність обителі Зосима і Саватія.

Закликаючи братію до послуху, одностайности і молитви, ще раз нагадував історію боротьби соловецької обителі супроти всіх зазіхань на її права, супроти всіх, що намагалися обителі накинути їхню гріховну волю. Отож і сьогодні обитель мусить вийти з бою переможцем. По обідні отець ігумен покликав до себе о. Никодима, в довгій розмові вирішуючи різні справи, пов'язані з лихою вісткою.

Настав час, коли єромонах Никодим мусів виявити всі свої творчі здібності і він справді повів справу так, що перші хвилі революції безслідно розбились об стіну єромонаха Трифона і волю єромонаха Никодима.

Та події розвивалися з невблаганною швидкістю, і настав час, коли здивовані ченці побачили коло своїх берегів уквітчаний червоними прапорами пароплав з большевицькими емісарами, що, маючи на борту добру зброю, оголосили себе господарями островів.

Але це було ще занадто рано, хоч і симптоматично, бо довелося поступитися перед англійською фльотою, що тоді окупувала північ. Всім стало цілком ясно, що настав час, коли треба соловчанам піддаватися під протекцію одної з великих держав і такою державою стала Англія з Лондоном, де було засноване Соловецьке подвір'я.

Всі колосальні підготівні роботи і сама евакуація соловецького майна і ченців до Англії лягли на широкі плечі єромонаха Никодима, і, коли все було зроблене, він в самий останній момент оголосив, що особисто не покине обитель.

Усі погрози ігумена, вмовляння, прохання старшої братії не справили враження на Никодима, і, зрештою, довелося ігуменові благословляти його, а разом з ним

ще кількох ченців, що просили і їх лишити, бо бажали поручити себе о. Никодиму.

— Я не вірю, — говорив Никодим, — що Пречиста Діва дозволить дияволам в образі людськім панувати над нашою обителлю, я певен, що скоро настане час і я буду всіх вас приймати знову до обителі, як батько блудного сина.

Так жменька ченців на чолі з непохитним єромонахом Никодимом лишилась, щоб до останнього подиху боронити славу, добро й честь обителі. Та сили були аж надто нерівні, й частина ченців загинула від самого початку, як тільки зграя біломорських покидьків, що під папором соловецької комуни осіла на острові, вишукуючи манастирських скарбів, доконала ченців, на правіжах допитуючись, де ті скарби поховані. Ті „келії мовчазні", що в юнацтві так лякали о. Никодима, — довелося йому неодноразово одвідати й відчути на шиї своїй тих самих іржавих ланцюгів і гострих канчуків від звичайних злодіїв з червоними прапорами, що шукали грошей.

Але ще пізніше трохи обитель була зовсім перетворена на тюрму, і її першим в'язнем став Никодим. Чим далі, все меншало ченців, і, нарешті, на всю обитель серед кільканадцяти тисяч ув'язнених опинився єдиний соловецький чернець — єромонах Никодим.

Зовсім білий, худий, замучений по льохах і казематах, на правіжах, отець Никодим знаходив радість у молитві перед образом Діви Марії, а на всіх ув'язнених справляв враження святого. Проте завжди вранці виходив з келії і оглядав, як дійсний і єдиний господар, цілий Кремль. Обов'язково зупинявся перед Успенським, вже від 1931 року спаленим собором, входив до вцілілого першого його поверху, молився в пітьмі перед запорошеними образами і йшов далі до трапезної церкви, що була обернена на склад амуніції для ув'язнених, хрестився перед образом Зосима і Саватія і простував аж до манастирського млина, де зупинявся, хитав головою і повертав до північної стіни собору, де лежали поховані видатні поборники соловецької обителі і її жертводавці.

Приложившись до образів на холодних плитах, довго стояв задуманий, бачачи перед очима п'ятсотлітню історію обителі і сповнюючись духом страждати, але не уступати поля бою.

Отож отець Никодим не тільки не виконував жод-

ного розпорядження керівництва, а цілком ігнорував не тільки тії розпорядження, а й саме те керівництво.

Він не міг погодитися, що фактичний господар обителі вже не він, і при кожній руйнації чи перебудовах приміщень Кремля в інтересах того нового господаря,— Никодим рішуче заперечував, предавав анатемі тих керівників і, коли йому говорено, що він тут ні до чого, що господар тут — начальник острова, казав:

— Господарі тут святі Зосим і Саватій, а по милості Всечесної Богородиці трудником і дозорчим тут я, а других господарів тут немає і бути не може.

Все це справляло враження на ув'язнених і, нарешті, нічого не лишилось новим господарям, як вкинути в іншу тюрму старого господаря Никодима. Проводячи в молитві дні і ночі, жив Никодим вже одинадцятий рік у тюрмі, аж доки одного разу не вступив до його келії начальник колони і не оголосив, що він завтра мусить покинути острів і хай збирає свої речі. Жодна звістка, аж до того, що його негайно розстріляють, не зробила б на нього такого враження, як ця найстрашніша, найжахливіша, що він мусить покинути обитель, де його сльози, де його труд, де його радість — образ Діви Марії, де все, що дороге і найсвятіше.

І вперше, взявши посоха, отець Никодим впевненою ходою вийшов через Північну браму і попрямував до „Білого Дому“ — резиденції нового господаря.

Увійшовши до будинку, Никодим шарпнув двері до начальника острова і, широко перехристившись в куток, де висів портрет Дзержинського, впавши на коліна і знявши руки перед начальником, голосом, що бренів більше погрозою, ніж благанням, промовив:

— О, пане ! Навіщо гониш мене з дому мого? —

— Приберіть це опудало! — гримнув новий хазяїн — Іван Іванович.

Непритомного Никодима викинули за двері „Білого Дому“. Вже надвечір, вертаючись з роботи, довели Никодима ув'язнені до келії, і він, як переступив поріг, не сказав ні слова, упав на коліна і став молтися.

Удосвіта до келії надійшов конвой, щоб забрати ченця і відвести на пароплав, але замість отця Никодима знайшли його труп, шо лежав ниць перед образом Діви Марії.

ВЕСЕЛІ СОЛОВЧАНИ

А життя на соловецькій каторзі йшло собі далі розмірено, убого, життя без аромату, як ті квіти соловецькі, що розцвітають, але аромату не мають.

А людина жива мусить жити і не тільки плакати, але й сміятися. І сміялися. соловчани, ще й як сміялися, хоч і сміх той був специфічний, гіркий і іноді дикий, приперчений, але сміх. Він творився там і починався ще в тюрмах.

Ось і тепер проходить мені на пам'ять Альоша Ліханов, колишній офіцер царської армії, потім чекіст, потім начальник постачання Ленінградської воєнної округи, потім той, що продав сто вагонів муки тоді, коли Сталін розстрілював українських селян за колоски, за те, що селяни перед очима голодної смерти збирали на полях колгоспних колоски, що випадково не попали до колгоспної копиці. Їх розстрілювали за законом від 7 Серпня 1931 року, а сьогодні вже не розстрілюють за те, тільки дають по 8,10 і 15 літ каторги. А що це правда, може кожен переконатись, як тільки прочитає рубрику „Суд" з „Радянскої України" центрального уряду УСРР.

Так Альошу Ліханова за сто вагонів муки не розстріляли, а дали лиш десять років і послали на Соловки, і він собі веселенько жив на Соловках, бо був певен, що в справі Кірова його так, як інших, не розстріляють і додаткового терміну не дадуть. Альоша Ліханов спокійно сидів за бухгальтерським столом соловецької санчастини.

Альоша ходить з військовою виправкою у кімнаті своєї „бухгальтерії" й співає:

Ти говорішь полтіннік тебе мало,
Ти говорішь — целковий тебе надо...,

а в цей час відчиняються двері, і входить стурбований комірник санчастини—„старий красний партизан" Шишкин, досить дурний, а ще більш підлий стукач (донощик). Він прийшов порадитись з Ліхановим, як своєю людиною, про делікатну справу. Він почув, що ніби його звинувачують у тому, що він мав відношення до одної недавно виписаної з лазарету дівчини—ув'язненої. Ліханов негайно з'орієнтувався. „Ти, голубчику,—каже йому,—чув, а я на власні очі бачив в оперативній частині протокол, і якщо хочеш знати правду, то тобі щонайменш три місяці ізолятору забезпечено".

По довгій розмові нарешті Ліханов обіцяє Шишкину допомогти і радить йому звернутись по обіді до керівника амбуляторії, японця—доктора Катаями. Сам же він негайно домовляється з Катаямою, і нещасний Шишкін мусить принести Катаямі відповідні речовини, за допомогою, мовляв, яких мікробіологічне дослідження мало довести непричетність до справи з дівчиною Шишкина. Шишкин старанно виконує всі вибагливі вимоги суворого Катаямі, а в цей час вже увесь соловецький Кремль знає цю глупу історію і регоче з Шишкина. Нарешті „красний партизан" зрозумів, що це все повна провокація, що ніхто його нігде не обвинувачував, бо він справді таки, цей вже п'ятидесятилітній чоловік не мав до всього того жодного стосунку. Тепер уже Шишкин без дорадчих сідає і пише довгу заяву начальнику острова Пономарьову, де називає своїх ворогів „ворогами народу" і розписує з подробицями всю цю історію.

Пономарьов, прочитавши, як розповідали, довго реготав і написав на заяві резолюцію: „УРЧ (учетно-распределительная часть) разогнать всю ету веселящуюся кампанию".

Всім, звичайно, відомо загальновизнану увагу, яку Горький приділяв карному злодійському елементу Совєтського Союзу. Він став ідеологом енкаведистської „перековки" і не менш, як половина комун неповнолітніх крадіїв, прибрали ім'я цього „гуманіста". Відозви Горького в концтаборах, тюрмах і установах неповнолітніх злочинців висіли поруч з енкаведистськими наказами та водночас, як і ті накази, обговорювалися, вивчалися чи, як тоді казали, „прорабативались".

В мій час на Соловках злодійського елементу було небагато, отож категорія „соцблизких" була невеличка, а проте соловецьке начальство до цього елементу ставилось в міру можливости поблажливо, організовувало для них всілякі „душеспасітельниє" бесіди і т. інш., і ось 1935 року було скликано цих „соцблизких" для проробки листа Горького до всіх ув'язнених Совєтського Союзу. Зміст цього, як і попередніх листів Горького, нічим, звичайно, не різнився від таких відозв НКВД, а проте концтаборове начальство поширювало і популяризувало ці листи, щоб обдурювати уркачів, щоб вони виходили на роботу, добре працювали та ставали стукачами (доносчиками). Та ці злодії часто-густо не виправдували надій, що на них покладали Горький з енкаведистами. Так само сталося і на

цих зборах „соцблизких“, що були приречені бути останніми зборами. На острові був такий Васька Білов. Безоглядний рецидивист, що геть ніколи нічого не робив і безжурно жив собі на Соловках, ніби вдома „Лішь би счастье било, а на погоду наплевать“ — казав Васька. Так оцей самий Васька на тих зборах під час обговорення листа Горького виступив і сказав:

—Братці, чиво тут говоріть. Разве ви, братці, не відіте, что етот Горькій — старий дурак вижіл из ума и думает нам, как фраером, фігіль-мігіль заправіть. Вот пусть он прідет и поживет на Зайчіках, чи Валдайчіках — он запоет другое.

—Правільно, Васька, — кричали „соцблизкие“, а начальник КВЧ, не чекавши такої історії, почав умовляти Ваську Білова, що він не зрозумів, що він чорт зна що говорить. Проте Васька твердив, що він „все понял“, і кінчилося тим, що Ваську посадили на кілька день у „КУР“ (колонна усиленного режима), а збори соловецьких „соцблизких“ перестали скликати.

Пікантною справою, пов'язаною з ім'ям Горького, була справа Кості Мамонова.

Костя Мамонов — вихованець комуни ім Горького під Москвою, діставши за приписами Горького і НКВД прекрасне виховання, у цій комуні навчився: бездоганно танцювати чечотку, робити татуїровку і артистично красти годинники, браслетки та інші коштовні речі.

Саме як принесло радіо звістку на Соловки, що помер Горький і увесь Советський Союз був у жалобі, Костя Мамонов сидів в імпровізованій соловецькій перукарні і розповідав своїм однокашникам, завіщо його посадили на Соловки. Виявляється, що справа була такого порядку. Коли Сталін з Горьким в свою компанію купували і французького письменника Ромен Роляна, то на бенкет, улаштований на честь Ромен Роляна і його дружини, в присутності високих чинів советського уряду Горький запросив отого самого Костю Мамонова з його приятелем із комуни ім. Горького, щоб ці два прекрасно виховані молодики протанцювали чечотку перед Ромен Роляном, його дружиною та всіма присутніми. Костя з приятелем танцювали, як найкращі артисти. Всі були дуже вдоволені, особливо Горький, що міг похвалитися перед Ромен Роляном системою советського виховання. Кості і його приятелю дякували, частували їх данським винцем, Ромен Ролян потиснув їм

руки, а мадам мило усміхнулася. Але вихованці вирішили подякувати вихователям краще, і вони, не зважаючи на те, що на бенкеті аж кишіли переодягнені енкаведисти, пригадавши добру науку комуни ім. Горького, гарненько і артистично вкрали кольє високої вартости у тієї самої милої мадам Ролан. Можна уявити становище Горького і високих совєтських гостей бенкету. А вихованці не тільки вкрали, а й утекли і пропили те кольє, хоч і було поставлене на ноги все московськ НКВД. Костю піймали через тиждень.

Так щиро любили і поважали великого „гуманіста" його вихованці. Вихованці були достойні вихователя.

1927 рік. Спецкорпус Холодногорської тюрми у Харкові. Камера політичних. Сидять українські соціялісти-революціонери, соціял-демократи, петлюрівці, грузинські меншовики, есери і українські й російські священики. Начальник тюрми — „видвіженец" безграмотний, але незлобний чоловік. Приходить до в'язнів і розповідає, що він зробив великий запас пшона („Пшонца, ребята, много припас; сидите, ребята, кушать будет чаво"). Через те його називають в'язні „Пшонкою".

Надходять свята десятиріччя „октябрьской" революції. Ходить чутка, що до тюрми прибуде чужоземна робітнича делегація. Тюрму миють, білять, фарбують — ну, словом, не тюрма, а санаторій.

Політичні звертаються до „Пшонки" з проханням дати їм паперу, фарб, олівців, бо вони теж хочуть прикрасити свою камеру на свята плакатами та гаслами. „Пшонка " аж підскакує з радости, що, мовляв, своєю „исправительной" політикою досяг того, що вже політичні - його вічний клопіт — стали на шлях „исправления" і звертаються з такими „благонамеренними" проханнями.

Цілий оберемок тих матеріялів приніс Пшонка, і політичні взялися до роботи. Малюють плакати і пишут гасла. Гасла пишуть в українській, грузинській, німецькій і російській мовах. А Пшонка прийде, подивиться, аж йому з радости слина котиться.

Нарешті свята. І справді прибуває делегація, а з нею за гідив переодягнені чекісти. Пшонка передусім веде делегацію до камери політичних, широко відчиняє двері, пропускає до камери гостей, а сам на дверях стоїть в ролі переможця, і щира радість його аж з берегів била, як він помітив, що тії гості почали у свої блокноти тії гасла, в чужих мовах написані, собі списувати.

Та раптом підходить до Пшонки один з „гідів“ і тихо, але суворо щось йому на ухо шепоче, і Пшонці очі вже майже на лоба лізуть, а далі він став білий, як стіна, і там, де на порозі стояв, там і сів. Справа була в тому, що всі написані гасла чужими мовами були антибольшевицькі і найневиннішим гаслом в російскій мові, що його автора було точно встановлено, було гасло „Победители не мстят“.

Для Пшонки ця „культурно-виховавча“ місія кінчилась тим, що його з начальника тюрми призначено було начальником одного з асенізаційних обозів, а в'язням довелося чимало мати справ з різними слідчими.

На запитання слідчого до автора гасла „Победители не мстят“, як він смів написати таке гасло, автор відповів: „А коли б було написано „Победители мстят“ —це було б хіба краще“? Слідчому нічого було казати, бо справді так було б ще гірше.

1928 рік. Полтавська тюрма. Обходить прокурор в'язнів, так званих „соцблизких“. Двоє з них мають по три роки за постійні крадіжки, вони тинкарі. На тюремному дворі працюють — білять тюремну стіну. Прокурор — росіянин, симпатичний з борідкою чоловічок, звертається до одного з побільщиків з обличчям, що по ньому межна сказати, що він сидить за кражу, і запитує:

—А ти за что, голубчік, сідішь?

— За політіку, гражданін прокурор,—не моргнувши оком, відповідає „соцблизкий“.

— За какую такую політіку?-напівсміючись, запитує ще раз прокурор.

— Так что, гражданін прокурор, на заборе трі букви нарісовал.

Більше вже прокурор не цікавився дізнатись, бо все було сказано.

До одного з таборових пунктів Біломорського-Балтійського табору прибула з Москви, з культурно-виховного відділу Московського ГПУ, комісія, щоб ознайомитись на місці з „культурно-виховною“ роботою у таборах. Прибули „розфуфирені“ дами-патронеси. Начальство таборове їх приймало з великими знаками вірнопідданства. Але нарядчик (той, що посилає на роботу) передусім заявив, щоби тії дами на „розвод“ не приходили, бо можуть „зірвати розвод“, а вже йшли б прямо хоча б на найближчу біржу, де проходять розпиловочні та вантажні роботи лісоматеріялів на залізничній колії.

Так і домовились. Тонучи у снігу, прибули дами-патронеси на місце роботи. Каери (контрреволюціонери) пиляють, вантажать, вибиваються з останньої сили—над ними посилений конвой, „соцблизкие“ ледве пересуваються, а там далі ціла група їх розклала багаття і твердо сіла навколо. До тих, що сидять, попрямували дами—патронеси. Досить відгодована дама верховодить ними.

— Комісія, братци, ідет,— каже один з уркачів (злодіїв).

— Ну, і пусть ідет,-відповідають інші.

Дами підійшли, відгодована починає промову, умовляючи уркачів до праці.

Дебелий уркач з перев'язаною якимсь лахміттям щокою, потягнувши люльку і сплюнувши з властивою тільки цій категорії манерою, підводить очі на „даму-патронесу“ і каже:

— Жалко мине тибя, очень мине тибя жалко...

— Что ж тебе меня жалко,—вчепилася патронеса, радіючи, що хоч будьяк розворушила цю байдужу до її палкої промови компанію.

— Да потому мине тибя жалко, что лучше сидела би ти дома да . . . . . , а не таскалась би по лагерям. Тут и без тебя есть брехать кому...

Середина промови цього „соцблизкого“ мала такий специфічний букет цинічної брудної лайки, що патронеси вже кінця не слухали, а швиденько, як урки кажуть, „смотали удочки“.

„Розвод“—це час, коли відбувається відправка з табору на роботу. На тих таборових пунктах, де багато „соцблизких“, ця операція, як і скрізь по таборах, починається з 5-ої години ранку і кінчається десь о 12 годині дня. „Урки“, „жуки-куки“, „фоки-доки“, „огни“, „фитили“, „кусочники“—це „соцблизкие“, і ця вся категорія всіма можливими способами уникає роботи. Вони, як правило, „отказчики“ і одержують 300 грамів хліба, надолужуючи тим, що крадуть у „штимпів“—нежуліків, каерів. Є характерна пісенька, що фіксує ці моменти:

С вечера заводим тарарам,
Утром получаем триста грамм.

А найбільшому ворогу-нарядчику, нагородивши його епітетами, що їх аж ніяк не можна навести, „урки“ доводять:

Разве ты того не знаешь,
Что в субботу

Ми не ходим на работу,
А у нас суббота—каждый день.

Отож для нарядчиків, комендантів, начальників колонн чи рот озброєної охорони немалий клопіт, щоб вигнати тих „соцблизких“ на роботу чи принаймні за зону, бо тоді вже має за них прораб звітувати.

По одному з таких „розводів“ двох уркачів ніде не можуть знайти і зрештою нарядчик заглядає у мертвецьку,—конче потрібну установу кожного табору. Глянув і зачинив. Але щось йому здалось підозрілим. Одійшов. Знову тихенько підійшов. Прислухається і чує: „Ушел, гадюка“. Нарядчик бере у руки кия і заходить у мертвецьку. Лежать трупи в'язнів. Тихо, холодно. Ні слова не кажучи, б'є києм того, що найменш подібний до мертвого. Той підхоплюється і кричить:

— Кто тебя, гад, мертвих дріновать (бити дрином) учил. Пойдем, Васька,—звернувся до свого партнера.— Не прошел номер,—не надо!

Звичайно, по такому „організованому“ виході на роботу ці „соцблизкие“ і працювали часто-густо так, як це зафіксувала ними ж складена пісня:

Если ж на работу мы пойдем,
От костра на шаг не отойдем,
Перебьем друг другу лица,
Побросаем рукавицы,
Валенки мы на костре сожжем.

Прибув новий етап на таборовий пункт. Замучені голодом у тюрмах і на етапі люди ідуть з „волі“, значить, добре зодягнені і мають ще гроші. На одному з них—пальто, шапка, валянці. З погляду урок—„правільний бобер“. Ніби з-під землі, перед ним виростає „огонь“, привітний хлопчисько з приємним голосом.

— Может, дядя, хліба купити хотіте?

— Так, так, будь ласка, гоубчику, з охотою.

— Так ось в цьому бараці можна купити. Я вас проведу.

А через п'ять хвилин того „дядю“ викидають з многохлібного бараку в одних кальсонах.

За конторкою сидить „пайкодатчик“—це той, що визначає „пайку“ хліба в'язням, згідно виконання ними відсотків призначеної праці. Заходить „пахан“—провідник урок, як правило, „отказчик“.

— Здоров, пайкодатчик!

— Здоров,—відповідає.

— Так що, пайкодатчик, залізничний транспорт зупинився.

Це значить, що пайкодатчик може чи ні, хоче чи ні, а мусить йому негайно дати хліб і обід, бо інакше той „пахан“ нагодує того так, що той вже більше не їстиме.

— Здоров, пайкодатчик!—і тут же свист, що вуха глушить.

— Здоров! Не свисти, бо аж у вухах лящить,—говорить „пайкодатчик“ і, не дивлячись на гостю, продовжує писати.

— Та глянь же на мене, а то ще дужче свистати буду.

Пайкодатчик підніма голову і бачить перед себе красуню, зодягнену в найкращу файдешинову сукню, чудесні туфлі, шовкові панчохи і прекрасний берет. Дивиться та не дивується, хоч ще два дні тому ця красуня ходила зодягнена в якесь таборове дрантя. Нема чому дивуватися—вчора вона стала „женою“ найуславленішого таборового пахана. Вона не прийшла просити хліба „по блату“—ні. Вона прийшла на консультацію, бо знає, що „пайкодатчик“—киянин.

— Скажи, любчик-пайкодатчик, справді я подібна до найкращої київської повії,—ніжно запитує гостя Малка-жидівка, із Києва родом.

Пайкодатчик мимоволі сміється і каже:

—Напевне. Мабуть, краще навіть московської.

ДІД ПУШКАР

— А Ви не гніться,—каже Нещадименко до Пушкаря, сивого, присадкуватого коваля з соловецького ливарного заводу, від якого лишилась тепер діючою лише кузня.

— Радий, сину, не гнутися, так каторга й роки до землі пригинають. Годі тобі, кажуть, Пушкарю молотом гатити, однаково для України кращої долі не викуєш, а лиш кайдани. Так сину!

— Тільки вперед і ні кроку назад,—говорить Нещадименко,—чуєте, батьку, тільки вперед.

— Я теж думаю, сину, так, що тільки вперед, ось десять літ і сімнадцять день відбухав на цій каторзі, го-го, сину, десять літ, сам здоров знаєш, що то значить, цілу Англію відбудував лісом, що його на цих островах вирубав, а рубав, аж тріски летіли. Го-го, сину,

рубали. А народу того. В дев'ятнадцятьох лісорубних бригадах був. Як згадаю,серце холоне. Один, оце один, як палець остався. Полічи, сину, дев'ятнадцять бригад по 40 людей у бригаді—скільки це буде людей?

— Сорок на дев'ятнадцять—сімсот шістдесять, батьку, —відповідає Нещадименко.

— Отож, сімсот шістдесят, а з тих семи сот шістдесятьох оце я та ще он Збаразький безногий живі. Ото і всі, що Бог зберіг, а ти кажеш, сину, не гніться. Немає кому за нас, сину, заступитися, віриш, сину, не люди, велетні, дуби, прибували сюди, а як заженуть катюги у ліс, як почнуть знущатися—то хоч якої сили й здоров'я людина не витримувала. Боже мій, кров'ю, чистою нашою кров'ю українською писали на тих баланах: „Рятуйте нас бідних невольників з большевицької єгипетської неволі.

І як при перевірці, сину, на лісовозах знаходили такі балани з кров'ю написаною нашою мольбою про порятунок, то дошукувалися бригади, що саме той куток лісовоза вантажила; а знайшовши щонаймдніше п'ятьох з бригади розстрілювали, за аґітацію проти совєтської влади.

А скільки тих бідолах, що намагалися сховатися у лісовозних кораблях та, таким чином, дістатися до Англії постріляли, героїв таких відважних постріляли.

— Не всіх, батьку, я чув, що двоє з самих островів тоді таки на лісовозах утікли до Англії і там книжку написали про Соловецькі Острови, як про острови „катувань і смерти".

— Може, не знаю, може там на волі й була така вість, а в нас не було.

— Тільки я бачу, сину, що хоч ми і кров'ю наші скарги й прохання писатимемо, діла не буде, треба про власну силу думати.

— І оце я, як та вже кіровщина закінчилася листа дістав, півроку лист лежав, доки нагулявся наш Іван Іванович з Трубецьким над нашим безголов'ям, так пишуть мені, сину, що онука моя Оришка вже двічі з літака з парашутом плигала. Ото, сину, наша сила росте. Не наші сльози і не кров'ю писані прохання, а наші парашутисти, наші танкісти, наші літуни і капітани—ото та сила, що Україну нам звільнить і нас, старих каторжан, до смерти догодує. То не страшно, що їх большевики в Москві вчать служити, з тої науки, сину, один пшик лишиться. Колись, ти мабуть чув про це, Петро І-й тако-

го кота мав, що той цареві каламаря, як той писав, тримав. А одного разу царський блазень Балакарів тому котові мишу з рукава показав, то кіт зразу каламаря на царські папери кинув, бо забув за цареву науку, а згадав його мами—киці науку, про природню для котів науку мишей ловити, і прожогом плигнув, щоб піймати мишу.

— Так, сину! Такі думки мої. Україна буде, бо які б Москва нам не чинила тортури і як би вона не намагалася з нашої молоді яничар зробити, але їй це не пощастить, бо то царська наука, сину, а не природня, материна наука, а материна наука, завсіди себе дасть знати.

І я слухаю цих двох—старого соловецького ветерана Пушкаря і молодого, щойно прибулого інженера кораблебудівельника і капітана далекої плавби Нещадименка. Сиджу я в соловецькій кузні—прийшов, щоб забрати гаки, лопати, прогоничі, вироблені кузнею для телятника, де я працюю, і сиджу й слухаю цих двох ковалів, старого, що ось-ось має піти на волю, й молодого Нещадименка, що й ковальську справу добре знає й має від Пушкаря перебрати провід над ковалями.

— Го-го,—продовжує Пушкарь,—воля, за десять літ знову ступити на рідну землю, помолитися Богові, рідну землю поцілувати, та й вмерти на рідній землі, де предки вмирали. Онука черевики новісінькі прислала, потайки прислала, щоб ніхто й не знав, щоб не знали, що в неї дід „контрреволюціонер“ та ще й на Соловках сидить, бо зі школи літунів зразу виключать, ще й на Сибір загонять.

І дідові очі горять полум'ям, дід жде—не діждеться, коли його та „Учетно-распределительная часть“ викличе і підпише йому документ про звільнення.

Минає ще тиждень. І взувся Пушкар у нові черевики, що онука Оришка потайки надіслала, у костюм, що син теж потайки прислав, у шапку смушеву, що десять літ її у торбі провозив, як на Великдень до церкви, йшов він з Кремя до „Білого Дому“ в „УРЧ“. Перед виходом з камери зламав ложку, за давнім в'язничним звичаєм, щоб баланди більше тюремної не їсти, геть роздав все своє майно, що за десять літ на каторзі придбав, мало його; якісь штани, сорочки, коц, подушка маленька—роздав товаришам, взяв тільки власноручно зроблену валізу, оковану, дебелу, як він сам, ще й з візерунками соловецькими.

На валізі викарбуваний зовсім точно похмурий Соловецький Кремль, Святе Озеро, Секірна Гора і Успенський Собор.

— Щасти Вам Боже, діду Пушкарю—

— До побачення вдома!

— Здоровіть всіх.

І цілували діда Пушкаря, старого соловчанина, що десять літ і двадцять сім день на каторзі відбув, а як зачинилась за ним Північна брама Кремля, всі кинулися махати дідові і кожен собі думав:

— Хай Бог тобі помагає, наш сивоусий друже!—

Пушкар пішов до УРЧ. А з УРЧ мав іти до порту, бо пароплав стояв і за пару годин відплисти мусив. А Пушкаря все водять по кабінетах. Він знає, що ось—ось пароплав відпливе і ще доведеться, може, тиждень чи й два валятись на нарах в пересильному пункті, а вони все щось пишуть та водять його по кабінетах та змушують розписуватись, за колись ним взяті лапті, за бушлати, штани. І Пушкар просить, чи не могли б вони якось приспішити, бо ж пароплав відпливе.

А вони до нього:

—Нічево, дед, твой параход не йдеть, он тебя обождет!

А дід Пушкар до нього:

„Обождет",—кажеш,—а в мене онуки старші від тебе, а ти з мене смієшся старого.—

— Нет, я не смеюсь,—каже білявий і йда геть.—Ну, пайдем, старік!

І Пушкар бачить, що його кличуть два конвоїри, дивиться на них, та й каже:

— З конвоєм до пароплава, та я ж вільний?

— Як будете вільний,— говорить до нього добірною українською мовою начальник УРЧ Онищенко, тоді підете без конвою. Прошу розписатися,—і Онищенко вголос прочитав Пушкареві:

„По рассмотрении архива з Петра Николаєвича Пушкаря, рождения 1866 года, 15 сентября Полтавской области, судимой по ст: ст. 54—10, 54—11 У. К. УССР сроком на 10 лет в Соловецких лагерях особого назначения иотбившего срок наказания в 8-м Соловецком Отделении Беломорского—Балтийского Лагеря 21 августа 1936 года, Центральная Комиссия Главного Управления Госбезопасности постановила: срок заключения для Петра Николаевича Пушкаря продлить на 5 лет со дня ог-

лашенія настоящего постановления. Москва—Кремль, 17 Сентября 1936 года."

Петро Миколаєвичи Пушкар сів і заплакав.

Потім взяв перо і підписався під тим папірцем.

— Дякую, дуже вам дякую, це ви мені за те, що я за десять літ праці маю середній відсоток виконання норм—158%! За ударну працю і тільки п'ять літ додаткової каторги.

— Пойдем, старік, такая твоя судьба уж, старік, — говорили людяно конвоїри.

Онищенко, отой українець, що з його большевики зробили яничара, одвернувся від діда Пушкаря й дивився в куток, де висів пожовклий портрет Фелікса Дзержинського.

Вже другого дня увечері „АТЦ" мала точні відомості про „звільнення" Пушкаря, бо і в УРЧ, крім Онищенка, що підписувався „Анищенко" були і інші, були Пушкареві справжні „онуки", що на них царська наука не вплинула, а материна, природня давала про себе знати.

За пару тижнів я знову був у кузні; там, де колись гатив молотом дід Пушкар, стояв Нещадименко.

— Куєш майстре корабля?

— Кую, кую голубе, як там у Франка було сказано. „Коваль клепле ще й співає, всіх до кузні іззиває. Ходіть люди з хат і з поля тут кується краща доля".

— Тільки я кую, голубе, не кращу долю, бачиш, що кую?

— А що то?

— Дістав наказ 1200 грат на вікна зробити. Додаткову бригаду формують, щось воно заносится, як мені здається, на нову реформу Соловків.

— Кажете, майстре, реформу,—сміється молодий хлопчина, що сипле навколо себе іскрами.

— Ого-го, вони нас зреформують, як вже вони самого „железного наркома Ягоду" зреформували, то нас їм реформувати тут не важко.

— Оце чеха вчора з Медвежої Гори привезли, спецконвоєм привезли, як найбільшого ворога за те, що як Біломорсько—Балтійський канал вибудували, то Сталін наказав пам'ятник Ягоді поставити.

— Так до чого ж той чех?

— Як до чого?

— Саме той чех будував пам'ятник „железному наркому". А тепер довелося той пам'ятник і постамент за одну ніч зруйнувати, а що Сталіна засудити не мож-

на, бо ж він давав наказ будувати пам'ятник, а чех, що будував, був в'язень і мав 10 років, то й взяли бідного чеха—скульптора, на Соловки привезли, щоб таки був хтось винуватим!

— Ну, а що ж той чех?

— Та нічого, більше мовчить, заляканий, якийсь скульптор, ческий комуніст, приїхав за довгими рублята за соціялізмом справжнім у Москву та й попав бідолаха на перевиховання.

— Та що ж, дурнів не сіють, не орють, вони самі родять,—була резолюція Максима Івановича—сторожа кузні.

— Оце до нашої камери вчора німчука кинули, ані слова по-російському, ані по-українському, чи польському, тільки по-німецькому і по-французькому. Каже, що був секретарем Гамбурзької округи німецької компартії. Приїхав до Виконкому Комінтерну зі звітом, ну і сказав правду, що більшість членів компартії гамбурзької округи записалися в члени націонал-соціялістичної партії Гітлера. Словом, все було добре. Доповідь зробив, повечеряв та й пішов спати в „Метрополь".

А вранці вже на соловецькому аеропорті був і на Північних воротях. Як заводили до Кремля, його повідомили, що він покараний десятирічною каторгою „на общих основаниях" за шпіонаж на користь гітлеровської Німеччини.

— А він, знаєте, як дурне теля, тільки озирається, не розуміє чого його на Соловки привезли.

— Нічого, зрозуміє! Тут його тямущим зроблять. Іван Іванович йому Карла Маркса пропише такого, що вже більше не буде захоплюватись диктатурою пролетаріяту, він йому тут диктатуру не в теорії, а на практиці доведе,—говорить хлопчина і крутить цигарку.

— Шабаш! Чуєте—гуде, пішли по баланду!

І ковалі, кинувши все, пішли до Північної брами, а я на цегельню до телятника.

А назустріч мені старенький дідусь, геть сивий, з обличчям радісним і всепрощающим, йде дідусь теж до Кремля по баланду.

Я низенько вклоняюся, а він так привітно, так щиро мені відповідає, і урочистою радістю горять його старечі очі.

— Чому, Митрофане Івановичу, так радієте, чи не листа часом дістали?

А дідусь на мене глянув, так ніби хотів сказати:

— Юначе ти мабуть ніколи не збагнеш моїх радостей.

Тільки того не сказав, а відповів:

—В писанії сказано: „І паки реку—радуйся",—промовив та й пошкандибав собі далі, на костура спираючись, а мене лишив стояти і дивуватися цьому колишньому мільйонерові, власникові багатьох московських фабрик. Бач, думав я собі, який він щасливий, цей Коншин. Він, нарешті, став на межі, ні, на межі—я, а він вже перейшов рубікон. На його вже не роблять враження ані Кремль ієромонаха Трифона, ні Трубецькой, ні ізолятори, ні каземати.Він над ними.

Казали, що він якось дістав листа і на конверті було написано: „Сторожу у Бєлого Моря", а прізвище й не згадали. І за такою „точною" адресою лист знайшов адресата. Так його всі й називали від того часу. Писав йому якийсь робітник з його фабрики, який дізнався, що Коншин сторожує десь на Білому морі. А Коншин. справді, був на Соловках сторожем коло карбасної майстерні, вже здається дванадцять років коло тої майстерні непорочним стражем пробув і там же таки став на позицію всепрощення і євангельської радости.

Новина. Всі співробітники озброєної охорони третьої частини, КВЧ, всі вільнонаймані і їх дружини групами обходять цілий острів, обдивляються кожний кущ. Яму, печеру, обшукують всі приміщення, покинуті давно становища, де жили в'язні — скрізь, де тільки могла б сховатись людина, старанно шукають.

Що сталося? Кого шукають? Мовчать і старанно шукають. Надсилаємо до Кремля за відомостями.

АТЦ відповідає, що з другого ізолятору, з Кремля, втік учитель українець з Молдавії Борейша.

Шукають тиждень і мовчать. Ми знаємо і — теж мовчимо.

Шукають удень, чи раптом серед ночі зненацька впадає група на телятник і старанно шукає. Трубецькой лютує.

— Не може бути такого становища. Історія соловецької тюрми не знає такого факту, щоб з ізолятору та ще з другого могла втекти людина.

Третя частина старанно переглядає особисті справи охорони II-го ізолятора. Збирає всі, до деталів відомості про осіб, що під час їхньої служби втік Борейша. Тим часом всіх тих, що мали варту, посадили до ізолятору. Йде слідство і продовжуються розшуки.

Минає ще два тижні. Ці два тижні шукають на островах і на берегах всього Біломор'я.

Радіограма. Соловки — Кремль. Пономарьов. Знайдено труп прив'язаний рушниками до двох деревин. Документів ніяких. На алюмінієвім портсигарі напис: „Іван Борейша". Це з Літнього берега, за 120 клм. від Соловків.

Пономарьов скликає нараду. Начальник корпуса і вартові другого ізолятору — під суд.

Борейша був теж на межі. Коли він дерзнув втекти з ізолятору, він мусив був дерзати далі. І він вирішив дерзати, без жадної надії на перемогу. Він піймав кілька баланів над берегом, зв'язав їх і, зробивши з тих деревин імпровізованого плота, прив'язав себе до нього і руками й ногами намагався скерувати його під вітром, щоб таким чином прибитись до берега. Це був героїзм, відчай і наївність пускатись в плавбу по Білому морю в жовтні, коли вже починаються шторми. Але воля сильніша за смерть. І, вибившись з сил, захлеснутий хвилями, Борейша помер.

Борейша помер, а в ізоляторах і на Соловках ще посилився і без того тяжкий режим.

ВІРА СЛИВА

— Чули, товариші, новину, — говорить Зограф, колишній інженер другого заводу годинників у Москві — Слива втопилася?

— Слива? Віра втопилася, як?

— Ціла бригада в залізних воротах. Сплавна бригада.

Лиш троє врятувалося, між ними Настя Плескань. Вона лежить з запаленням легенів в лазареті.

І я бачу, як Василько Отченаш, що досі ретельно пильнував вівсяного киселя, не перестаючи його мішати в широкому казані, кинув кисіль і пішов з хати.

Він вийшов без шапки і так пішов просто до Варяжського озера, хоч був уїдливий дрібний дощ, що часвід-часу заступала його ожеледь. Вітер розвіяв Василькові каштанові кучері, єдине, що він зберіг і що йому було дозволено мати, він сів на колоду над берегом, дивився просто перед себе.

Він навіть не поцікавився, як сталася ця сумна подія. Йому було досить почути, що Віра Слива вже

мертва, а більше, здавалось, ніщо на світі його не цікавило.

— Васильку, говорив до нього Володимир Іванович, завідувач телятника, — не можна так, Васильку,—і кладе на голову Василька шапку-вушанку і плечі обережно, по-материнськи, бушлатом прикриває.

Василько мовчки дивиться перед себе, і здається, що він дивиться в ніщо, дивиться і нічого не бачить.

А Володимир Іванович говорить далі. Говорить як пастор, як священик, як батько, як мама рідна. Василько повертає голову до Володимира Івановича.

— Лишіть мене. Даруйте мені молодому, дурному, але лишіть.

І Володимир Іванович помалу йде до гуртожитку, де всі ми очікували на обох.

— Що?

— Як камінний. Глибоко Віра йому в серце запала. Шкода і Віри, шкода й Василька.

— Він часом не встругне якої дурниці?

— Ні, він занадто міцний, йому треба дати час, щоб він виплакався.

— Не плаче, сидить і дивиться перед себе. То й біда, що він не вміє плакати.

— А він Віру так любив. Тут на Соловках лиш двічі й бачив, пасучи телят на горілому півострові. Тоді Настя з її сплавною бригадою на горілому півострові кошелі набивала. А гарна була Віра, царство їй небесне!

— Але все ж скажіть, як же то все сталося, — питається в Зографа Володимир Іванович.

— Та я вже тут коротенько розповів, а втім послухайте ще раз.

— Сталося просто й звичайно. Ви знаєте, звичайно, що так звані „залізні ворота“ — то порожиста протока між островом Муксольмою і Соловками. Знаєте так само, що через „залізні ворота“ дозволяється плавба тільки під керівництвом досвідчених поморів, але ці всі накази не для начальника острова Муксольми, і він наказав сплавній бригаді Насті Плескань їхати цим маршрутом, щоб не гаяти часу на об'їзд „залізних воріт“. І дівчата кілька разів, хоч і з немалою небезпекою, плавали через „залізні ворота“, та часи міняються, і коли одна справа плисти в липні, то інша в жовтні, як почалися шторми. Отже тридцять вісім дівчат-людоїдок загинуло. Тільки Настя й ще двоє врятувалося, ухопившись за балан, що під руки попався під час катастро-

фи. Вони лишились живі, і були прибиті на берег біля Нерпічого.

Тепер всі в лазареті. Невідомо, чи ще будуть живі. Віра Слива була платонічною любов'ю Василька. Він складав для Віри нехитрі, але мелодійні пісні, які сам і гармонізував і співав. Він писав Вірі довгі наївні листи селянського парубка, і Віра для Василька була якоюсь десь недалеко існуючою реальністю, конкретною людиною, з якою він ділився своїми маленькими радостями, жаданнями і печалями.

То була особлива любов, бо ж Василькові навіть ніколи не пощастило поцілувати Віру. Він бачив її тільки на березі моря, як вона тягла тяжкі балани, чи в морі у воді попід руки, як набивали дівчата кошелі і тоді, як сушилися коло багаття.

Але він знав Віру змалечку, колись з нею у піжмурки, у баби-киці грався, і разом в школу почали ходити і перші три кляси вчилися разом, аж доки не надійшли тяжкі часи, спочатку для Віри, а пізніше й для Василька. Спочатку забрало ГПУ Віриного тата, як вона казала за якусь єфремівську організацію, у Києві якийсь такий великий чоловік був Єфремов, так за його тата й забрали.

А пізніше й батька Василька забрали й розкуркулили, а за одним разом ще й Вірину маму розкуркулили, та й з хат повиганяли.

Тож вже не до науки було, а треба було шукати виходу — і Віра з мамою й іншими дітьми горювали, упросившись у другому селі до рідної дядини, а Василько знайшов обріза, та й пішов в ліс партизанити.

Так їх шляхи й розійшлися. Аж на Соловках зустрілися.

Заходив вечір, надходив час повірки, і Василько, втомлений і розбитий, прийшов і ліг на нари.

— Гей-гей, козаче, не журися, не думай, що Віриній душі легше, як ти так побиваєшся, вставай краще будемо кисіль їсти, та й пом'янемо Віру,— говорив сторож цегельні — дідок з Галичини, що з часів ще революції не захотів кидати широких степів і лишився на Наддніпрянщині, щоб кінчати життя на Соловках.

— Кажете правду, немає чого журитися, немає чого, — говорить Василько, горілиць лежачи на нарах, — а як сили в людини немає. А як серце болить. Хіба я думав, що колись її, Віру, зустріну. Я її ще маленькою любив. У неї такі були гарні, гарні очки, як дві тернини.

І я пройшов, ой скільки я вже перейшов за ці двадцять літ мого життя. А перед моєю зустріччю з нею сон мені приснився. Ось він коли той проклятий сон здійснився. Знаєте, — і Василько сів на нарах, — сниться мені, наче йду я туди у напрямку на Секірну Гору й підіймаюсь на саму гору, а то ніби не Секірна, а якась інша гора, вся в квітках і акаціями поросла, а акації всі білим цвітом взялися, а китиці білі-білі. І ніби я придивляюсь, а то не китиці акації, а брона винограду, аж як не тріснуть виноградні ягоди. І так тепло, соняшно, і проміння на винограді зайчиками виграє. І так мені приємно, і ніби я й сам не в бушлаті, а в білих штанях і сорочці білій і в солом'яному брилі, в такому саме, як колись малим на полі вдома худобу пас. І стою я серед того всього, і ніби вже то не гора, а тільки так собі височина якась, бугор собі, а з неї аж до краю неба видко, де земля з небом сходиться, і скрізь бачу степи простяглися. І я собі думаю, тож я вдома, це ж я нарешті вже повернувся. І бачу, справді, леваду нашу, і село наше, і я прибавляю ходи, щоб швидче додому прийти. Аж дивлюсь біжить Віра, така ж, як знав її тоді, маленька, очки — тернинки, біжить мені назустріч і в ручки плеще. Аж бачу по дорозі від села вихор. Як ухопить вихор село,—летять і стріхи, і крокви, й піддашшя в повітря. І враз ніби як налетять чорні хмари, звідти аж де земля з небом сходиться, і скрізь стало чорно, темно, тільки буря реве та вихорем вже не те що крокви, а землю й каміння в небо підкидає і камінним дощем поливає, та раптом як грякне грім, і я так злякався. що аж скрикнув. Відкриваю очі, аж дивлюся чебурдейська морда біля мене і за ногу трясе, ще й каже: „А тебя не касается штоли". Це в ту ніч, як у вас на горілому обшук робили.

А саме в той день я і зустрів вперше Віру.

— Ну що ж, Васильку. не мало тут тисяч головами наложило, не знаємо, що з нами ще сьогодні буде.

— Та хай вже буде, мені вже це життя осточортіло.

— Не квапся, братіку, поперед батька в пекло, вмерти встигнемо, нема чого поспішати вмерти, коли вдруге не можеш жити.

— Це правда, але жити так, як ми живемо, чи як жила Віра..,

Я ніколи не забуду тої першої зустрічі нашої. Вона мені й сьогодні перед очима.

— Ишов тоді дощ і вітер, аж море ревло, а ми з Костею Юрієвичем телят під ялинами зтирлували, кормушки попідтягали, щоб теля та їли. А в морі, попід руки, а яка й по шию в воді — дівчата кошеля набивають. Що кинуться, що зв'яжуть ту трійцю, що тільки косяки підведуть, як трахне-трахне хвилею, як жбурне вітром — і пішли балани врозтіч.

— І бачимо ми з Костею Юрієвичем, що дівчата ради тому кошелеві не дадуть, кинулися ми в море, провід взяли, і як узялися — за дві чи може три години зв'язали й прип'яли на якорях,

А всередині, хоч і працювали скажено, просто холоне, аж ріже холодом. Кричимо Насті: „Командуй, заклякнемо",— і з Костем Юрієвичем на берег.

— Давай дрова тягати, сушняку ялинового рубати, та, щонайменше п'ять кубометрів дров підпалили.

— То правда була страшна картина, — перебиває Василька Зограф.

— Вискочили тоді дівчата, мокрі, дрижать, стягають, розв'язують ті лапті, здіймають з себе вбрання, а воно до тіла поприставало. Зняти кожна сама собі не може. Почали роздягатись, викручувать та сушитись. У яких хоч вийняли з торб по запасній сорочці, а більшість в одних коротеньких штанцях, або й голі, як мама народила, стоять над багаттям, в руках перед себе сорочки над вогнем тримають, спереду пече, а ззаду дощем і вітром обвіває. Одні плачуть, долю свою клянуть, а інші лаються і теж проклинають долю.

— Тільки Настя Плескань не плакала, роздяглася, кинула зо зла лапті в огонь і каже:

— Краще боса буду, будь вони прокляті, — і, як мама родила, над вогнем стала. Красуня, гарна, струнка, як точена, Настя. А очі в неї аж горять, аж зеленіють від гніву й горя. Стоїть, сорочку перед себе держачи, й до мене говорить:

— Чуєш, друзяко, спасибі тобі, що поміг нам, але як би ти мені ще дав закурити, ти б зовсім був другом.

— А ви знаєте, що я завсіди люльку палю, — й кажу їй, що дав би, та паперу немає, бо ж я люльку палю.

—То люльку дай, дай покурю з твоєї люльки, не бійся, я ще сифілісу не маю, ще не маю, не маю, друзяко, — та як заплаче. — Не маю, — каже, — тільки буду мати, а тепер ще не маю. Зарази тобі не лишу. Не бійся. Потім пильно подивилась і каже:

—Ти з інтеліґентів, бачу, з учених або інженерів, не бійся, Настя не підведе. Настя ціну людям знає.

— І я набив їй і подаю люльку, а вона одною рукою сорочку тримає, а другою люльку й знову до мене,

— Багато вас тут тепер телят пасе, багато ліс рубає, багато й водорості тягає, ще більше в казематах сидять, маркутно, мабуть, то все вам, бідним, здається. Нічого, звикайте. Хай весь народ звикає, хай всі навчаться ненавидіти, з того колись щось путнє виросте. Ой виросте, ой народиться.

— Насте, що ти говориш, — до неї старша вже якась бліда молодиця, — що ж путнього може вродитися з того нещастя, з отого недайбіг?

— Ой, тітко Мокрино, народиться, та ще й виросте, бо ж кров і сльози не минають без сліду, таж інженери не для того вчилися, щоб телят пасти й ліс рубати.

— На, друзяко, дякую тобі, серце, аж мені голова трошки закрутилася, ніби п'яна трошки, кури, козаче, на здоров'я, я не, хвора, між нами нікого немає хворих, бо ми крім педераста нарядчика та начальника острова мужчин ніколи не бачимо. Це так нам підвезло сьогодні, що вас, двох тут зустріли.

— Як були на Голготі, то від тих напасників-вохровців витерпіли, аж згадати страшно, а як я провалила голову Савицькому, та аж трьох з начальства та кілька вохровців з острова Іван Іванович вислав, тепер на Муксольмі вже за ці два роки жадний вохровець в табір не заходить, хіба що з обшуком.

— Ви, звичайно, знаєте, — продовжував Зограф, — всю ту історію, що робилася на Голготі, і як Настя те зачароване коло зламала, коли нарешті її саму взяли для втіхи анзерські можновладці.

— А тим часом дівчата поступово одягалися. А Настя все стояла, накинувши вже суху сорочку.

— Заспіваймо, дівчата, — говорить до гурту й сама починає:

„Ой піду я лугом, лугом долиною,
Чи я не зістрінусь, з родом родиною."

І дівчата співають, кінчили та й кожна замислилась. А Настя:

— Ой, не зустрінуся, не зустрінуся більше, наложу головою тут, десь, колись, чи це дике море прийме тіло моє, щоб нерпи його з'їли, чи у лісі під сосною очі закрию, або ще й може безносою, як сучку, в пісок зариють, гидуючи: „Сифілітичка, — скажуть, — зараза!"

Так голу й кинуть у міленьку яму в піску. Для такої і метрової ями досить. „Вона й так гнила, — скажуть ті діди, що ями копають. І вкинуть там Настю. А хіба цього не буде? Може так бути. Може? — питається Настя в дівчат і руки простягає.

— Насте! — кажуть дівчата, — й голублять, обнімають свою бригадиршу. — Одягайся, Насте. Кинь ці думки, Насте. Хіба ж нас таки навіки сюди.

— Ха-ха, — регоче Настя. — Не навіки! Не навіки, дівчаточка, кажете. А хіба ж ми віки житемемо. Ось двадцять мені чотири, і як би не ця каторжна праця, я б вже здуріла. Та хіба вас кожну не підкидає удосвіта. Хіба не хотіли б ви пригорнутися до мужа, до любої дружини. Хіба не сняться вам сади-левади, гаї наші і манюнькі дітки, гарненькі такі, за ручки взялися і йдуть до церкви. І скільки ж можна? І за що? За що я караюсь, за що розстріляли мого тата, братів, за що заморили голодом мою маму, а мене зробили людоїдкою? А ви кажете боятися Бога. Де він є той Бог? Немає його коли б він був, він не допустив би такого. Я не знаю, Бога.

— Насте, — і дівчата припадають до неї, а Настя сідає на балана й ноги у теплий попіл всуває. А потім, ніби згадавши:

— Покиньмо, хай простить мені Бог, однаково пропадати.

І вже до дівчат: „А чи не пора нам на карбас, до хати?“

І знову: „Ха-ха, до хати, щоб вона завалилась тая наша проклята хата. А потім до Василька: „Ти що, землячку знайшов, Віра твоя односельчанка?

А Василько тоді ніби неоцінимий скарб знайшов, Віру у свій бушлат загорнув і весело Насті:

— Знайшов не землячку, а ту, що з нею в піжмурки грав ще.

— А те, що вона людоїдка, тебе не бентежить? Не лякаєшся, що нівроку й тобою повечеряє?

— А Віра вся, як мак, зашарілась, так боляче їй чути було те гостре слово. А Настя:

— Люба моя, чого ти зашарілась, тож хіба ми не всі тут однакові, хіба ми людоїди? Не ми, моє серце, не ми, — людоїди ті, що довели нас до божевілля й такої проклятої долі. Ми чисті серцем. Ми найлюдяніші, Віро, люди, ми єдині, ми з тих, якщо є справді рай і пекло, то ми ті, що по смерті мусили б бути у раю, коло самого Бога, чуєш Віро, коло найсвятіших мучеників. Не

бійся того слова — людоїдка. Кажи всім: так, я їла людину, бо звірі мене заставили їсти її.

— І Віра з Настею і Васильком пішли до карбаса, а я до телят під ялини,—кінчав Зограф своє оповідання.

Ми слухали всі і бачили, як Василько все намагався перервати розповідь Зографа, а потім знову, занурившн голову слухав.

— Спати, товариство, пора, бо ще чого доброго звернуть увагу, що довго говоримо, — каже Володимир Іванович і починає розшнуровувати лапті.

— Знаєте, тільки руський геній міг придумати таке взуття, легке, дешеве і, головне, найпридатніше, щоб „доганять и переганять“...

— Володимире Івановичу, хіба можна крамольні речі говорити проти ночі?

— А що можна? Що дозволено? Я не знаю?

— Перед відходом до сну треба проказувати так: „Великий вождь і отець, Іосіф Вісаріонович, жити стало краще, жити стало веселіше, шість твоїх, учителю, умов для нас заповіт, і я вірю і ісповідую, що працювати на каторзі це „дєло честі, слави, доблєсті і геройства“. А кінчати: „Да разточаться всі враги твої троцькісти, націоналісти, праві і ліві, да восторжествує твоя генеральна лінія“.

— Тихше, хтось з чебурдєйців іде, — і всі намагаються щільніше вкритися бушлатами.

САША СІБІРЯКОВ

Минала осінь. Вже давно кінчилася навіґація, а з нею й „параші“ тюремні про вивіз всіх в'язнів з Соловків про зміни, що мають настати, як вже тепер розстріляли Ягоду.

— Ні, ні, не кажіть — говорили деякі, — то не можливо, щоб так без причини, це вперше в історії, щоб начальника ГПУ розстріляли. Мабуть таки Сталін інакше думає.

Про Єжова — нового наркома циркулюють найрізноманітніші чутки. Говорять, що це молодий, розумний член політбюра, найближчий дорадник Сталіна, він має поправити лихо. Говорять, що тепер слід подавати прохання про перегляд справ, що всіх, хто був засуджений Колегіями ГПУ, справи будуть переглянуті. Говорять, що Менжинського отруїв Ягода, що власне, Менжинський, будучи хворий, попустив віжки, і Ягода ще при ньому

з контрреволюційною метою провів ті всі справи і посадив мільйони невинних людей. Що без сумніву зміниться все, мусять настати зміни.

І дехто вже ладен забути всі муки, аби тільки вже звільнили. Аби додому. До дітей, до дружини, до матері.

Але більшість: „Дай Боже, нашому теляті вовка з'їсти". І як заходила дискусія, тоді наперед виходив сторож кузні Максим Іванович і пошепки запитував: „А ґрати нащо? Знаєте, що вже 1200 ґрат готових, і ще, кажуть, дві тисячі треба зробить".

— Ґрати? Ну, ґрати мусять же щось ковалі робити, може на материк повезуть.

— На материк ґрати. Може ще на експорт? До Англії чи Америки? Там не вміють, мабуть, путящих, як Нещадименко, зробити!

Нещадименко попихкує люлькою й усміхається:

— Добрі, товариші, ґрати — розрахунок на дев'ятсот дев'яносто дев'ять років! Робимо з таким розрахунком, як ієроманах Трифон Кремль будував.

— Так по-твойому й за комунізму вони будуть ще цілі?

— Я роблю для всіх суспільно-економічних формацій, як говорив Маркс, мої хлопці-ковалі єдина надклясова категорія, що робить ґрати для всіх тих кляс, що є, і для безклясового суспільства.

Все може змінитися і все може зникнути, але держава лишиться, а держави без ґрат жаден поважаючий себе росіянин не визнає, тому мій розрахунок на чинність нами кованих ґрат на десять століть правильний і без сумніву відповідає генеральній лінії партії і уряду.

—Хвалю за хоробрість. „Марксичеськи" ти це, братухо, обґрунтував, але як ти сам за тими ґратами сидітимеш?

—Тільки подякую, то треба молотом гатити, а то, нічого не робивши, сидіти. Однаково менше трьох сот грамів не дадуть.

—Так то воно, так, але божевільних найбільше з-за ґрат приходить.

—Та що говорить, яка різниця, чи розстріляють тебе божевільним, чи при доброму розумі й пам'яті?

—Я дивлюсь на події реально і не поділяю тих рожевеньких, слинявих сюсюкань, що ніби Єжов несе волю. Чули, що казав дід Максим — навіщо ґрати? А

вони про революцію і контрреволюцію! Чудаки! — і йшов попихкуючи люлькою.

На телятник надіслали додаткову бригаду копати каналізаційні канави. Люди нові. Літаками привезені. Більшість з Ленінграду й Москви. Між ними найобідраніший та й найнещасніший один білявий, молодий, видко інтеліґент, ледве ноги волочить.

До нього підходить Ламворокакіс, це Зографа так ми за Щедріним найменували. Зограф розпитує новоприбулого.

Його звати Олександер Сібіряков, він москвич, кореспондент газети „Правда“ у Варшаві засуджений як терорист. Крадемо картоплі, напихаємо Сібірякову, даємо й іншим, а його ще й кисіль запрошуємо їсти.

Мила, інтеліґентна людина, культурна з непідробним гумором, говорить різко про Сталіна, хоч тільки но познайомились.

Щодня приходить нова бригада, щодня розмови з Сібіряковим про Варшаву, про пресові скандали. Сібіряков нам імпонує. Минає місяць, чи два, і Сібіряков пропонує оголосити голодівку й домагатися політрежиму, ми ж не шахтарські коні, адже ж ми політичні, ми ж боремося за торжество наших ідей. Говоримо. Зограф за. Більшість скептично дивиться на цю акцію. Троцькісти багато добились? Троцькісти не доказ. Ягоди немає —нові часи.

—Ні, Сашо, дамо подіям розвиватись, як вони йдуть, це не на часі, — резолюція Володимира Івановича.

Сашу Сібірякова піймали на варті обважнілим картоплею й вівсяною мукою, призначеною для телят. Саша в КУР'і, так званій колоні посиленого режиму, куди садовили за малі провини. Саша відсидів, але більше його на телятник не надсилає нарядчик.

Ламворокакіс приятелює з Сашею, ми всі вважаємо Сашу милим. Іноді зустрічаємось в Кремлі. Він живе в камері біля трапезної церкви, З ним понад двадцять молодих, переважно студентів та взагалі інтеліґентних професій людей. Саша божок камери. Камера поспіль руська. І переважно молодь. В камері вічні дискусії, співи, вірші. В найбільшій пошані Блок, Єсенін і Гумільов — це святі, про яких ніхто не сміє говорити зле. Коли я якось кинув увагу, що Гумільов найяскравіший представник російського імперіялізму — мене трохи там не били за образу святого Гумільова.

Саша особливо за Гумільова. Він став, як там казали, у Пушкінську позу й деклямував:

В оний день, когда над міром новим...

—Браво, Саша, молодец!

А Саша продовжував деклямувати з Блока найулюбленішу всіма „Осеннюю Любовь".

Тоді підходив до Саші милий Володя Рожков, студент педагогічного інституту з Калініна (Тверь) і просив:

— Саша, продеклямуй відповідь з Єсєніна Дем'яну Бєдному. І Саша деклямував, а потім всі починали співати Єсєнінську пісню „Письмо к матери". Сергій Єсєнін став знаменем руської молоді в боротьбі з большевизмом. Тисячі молоді в тридцятих роках дісталися концтаборів і тюрем тільки тому, що захоплювалися віршами, бунтарськими віршами Єсєніна.

Саша був божком камери. Він тут годинами читав лекції по історії філософії, і особливо зупинявся на державницьких концепціях Арістотеля, з яких виводив теорію фашизму.

Про фашизм і націонал-соціялізм підсовєтські люди сливе нічого не знали. На плякатах, скрізь поширених, фашизм змальовувався так: чорт-оранґутанґ і дикун в одному образі зі свастикою на одній лапі, з здоровенним кієм у другій і з ножами за очкуром. Під плякатом підпис: „Фашізм — ето война". А так як всі соловчани хотіли війни, бо мали надію, що тільки з війною буде знищений большевизм, то й казали: „Він мене лякає, а я не боюся!"

Саша мав слухачів, бо міг про ті справи знати більше, як будьхто, проживши кілька років у Варшаві. Але Саша був не одинокий.

В ізоляторі під „Білим Домом" сидів інженер Пєсоцький, який відверто перед всіма називав себе керманичем російської націонал-соціялістичної партії і протягом довгого часу домагався надання йому права політрежимного, як провідника запільної політичної антибольшевицької організації і партії.

З цим Пєсоцьким мене познайомили на вокзалі Бутирської тюрми у Москві. Пригадую, що він і тоді при зустрічі рекомендував себе членом згаданої партії.

Нам майже не довелося з ним говорити, бо скоро мене викликали до вагону, але я запам'ятав його прізвище, бо я не сподівався, що така партія є, а подруге мене вразила така одверта самореклама.

На Соловках, від самого мабуть прибуття, Пєсоць-

кий сидів в ізоляторі і звідти невидимими шляхами посилав свої статті, які писав на папірцях, що видавали йому як водили в убиральню.

„АТЦ“ не радила мати з ним справи, хоч ніхто не говорив, що він провокатор. Але знайшовся один українець, колишній голова райвиконкому, який теж почав був акцію за творення на Соловках української фашистської групи, тоді АТЦ, через камеру над Успенським Собором запропонувала: в разі той новоявлений український фашист не припинить своєї акції, його оголосять провокатором. Це вплинуло, й десяток українських голів лишились цілими.

Інакше було в кругах російської молоді, якої хоч і невеликий відсоток, як порівняти до цілого населення, але кількісно було багато. Саме там чомусь ці концепції найбільше мали місце.

Меншовиків чи есерів було між російською молоддю буквально одиниці, все ж активне, бойове орієнтувалося на Пєсоцького, якого ніколи не бачило.

Саме тому Саша Сібіряков став зіркою першої величини на Соловецьких обріях.

З Сашею всі шукають знайомства, Саша з усіма милий, Саша — некоронований король руської молоді.

Одного разу, будучи в Кремлі, я вирішив побачитись з Сібіряковим, бо до всього іншого він був ще й джерелом найцікавіших новин, таборових параш і сподівань.

Зайшов до камери й запитав, чи є Саша. Один з його союзників відповів мені імпровізованим віршем з Пушкіна:

„Достиг он высшей власти
уж третий день он дровокол санчасти“.

Я зайшов до лазаретної обслуги, розпитав про тих з наших людей, що прибули в лазарет.

Саша докладно про всіх мені розповів і сказав хто й чого потребує. Я подякував і пішов. За якийсь час, може минуло три-чотири місяці, Саша Сібіряков з дровокола став редактором стінної газети санчастини і при зустрічі заявив Зографу, що він написав листа Сталіну і переконаний, що буде на волі. Зограф побажав йому успіху. Розповів цю новину мені. Я до тих, кому про такі речі відати належить.

„АТЦ“ попередила росіян. Саша втратив цілковито свій авторитет.

Минуло ще пара місяців, і на Соловецьких обріях з'явилася Спецколеґія Верховного Суду РСФСР.

В „Білому Домі“ відбувся закритий суд над 78 членами російської націонал-соціялістичної партії. Ціла камера, де жив Саша повністю була заступлена на лаві підсудних. Головним свідком і обвинувачем був Саша Сібіряков.

Тридцять сім було присуджено до розстрілу, іншим по десять років нового терміну ув'язнення.

Сашу Сібірякова зняли з посади редактора стінгазети і надіслали на працю до асенізаційного обозу, а звідти на Анзер копати канави.

ВИЇЗНА СЕСІЯ

Виїзна Сесія Верховного Суду, вибираючись у таку далеку подорож — на Соловки, звичайно не їхала, щоб розглянути одну справу про націонал-соціялістичну російську ґрупу в Кремлі, але щоб розглянути ще кілька справ різних осіб, чи цілих груп, що вже деякі з них сиділи по кільканадцять місяців по глухих казематах, очікуючи на правий і справедливий суд.

До чергової справи, що її мала розглянути Виїзна Сесія, належала справа шкідницької діяльности групи в'язнів молочної фарми на острові Анзер.

На острові Анзер, як і під Кремлем, на Ісаково і Муксольмі був табун дійних корів холмогорської породи, так званого „соловецкого отродья“, корів надзвичайно удоїстих. Пересічний удій на одну соловецьку корову за лактацію (10 місяців на рік) виносив 8 тис. літрів молока при 4,2% товщу. Окремі корови цієї породи, так звані рекордистки, давали за лактацію 12 тис. літрів молока. Таким були корови „Троянда“, „Марія“ і інші.

Звичайно, годівля і нагляд за тими коровами-рекордистками був поставлений на таку височину, що мабуть жадна людина в СССР не користалася такою увагою до себе. На кожну корову щотижнево добирався раціон харчів, а для рекордисток щодня. В оранжереях і теплицях соловецьких городніх господарств сіявся спеціяльно овес взимку і зелену масу його по два—три кіло видавалось на кожну корову. Наглядач, зоотехнік і ветеринар невідступно пильнували тих соловецьких баринь. І корови це розуміли. Вони були горді і вимагали до себе пошани і поваги.

В коровнику так було чисто, гарно і затишно, як в доброму театрі. Білі, завсіди чисті стіни коровника, чиста, як в готелі, підлога, а там, де стоять корови, товсто насипано дерев'яної тирси і високо настелено спеціяльно „постільного“ сіна. Жадна з цих благородних дам ніколи не лягала доти, доки наглядач не вистеле їй постіль. З цеберкою, совком і мітлою постійно ходить поміж тих дам прибиральник, і, як тільки корова потребує до туалету, він мусів негайно прибрати сіно, тирсу, вимити те місце, витерти, насипати тирси і постелити знову постіль. Бити корову нікому й до голови не прходило, бо далеко меншу дістав би той в'язень кару, якби він убив собі подібного, ніж би він дозволив неґречність по відношенню до цих улюблених Івана Івановича. Цілу добу ходили прибиральники, курячим сном спав завідувач фармою, як правило, добрий спеціяліст-зоотехнік, не спали ветлікар і ветсанітар.

То був особливий вид каторги—обслуговувати тих корів. Всі табуни соловецьких корів були хворі на бруцельозу і, як правило, через лактацію абортували телят. Справа запліднення цих дам була дуже тяжкою. І хоч фарма мала прекрасних тої ж породи бугаїв, доводилося цілий час користуватися і з штучного запліднення, бо ці дами не дуже собі бажали бути тільними.

Тільна корова, особливо коли вона ходила останні пару місяців, була для всіх карою Божою. Бруцельоза давала себе знати, корова часто занедужувала, і консиліуми найвидатніших ветлікарів (ветлікарів на Соловках ніколи не бракувало, бо сиділи в'язнями на Соловках найкращі спеціялісти Совєтського Союзу) були постійним явищем. В тяжку хвилину, коли не було іншого порятунку, як прирізати конаючу корову, бо вона безумовно мала б здохнути, прибував сам Іван Іванович, розлючений, сірий, аж темний, Він погрожував лікарям, що згноїть їх в найтяжчих казематах, коли ж погрози не впливали, починав просити подоброму зробити все, щоб врятувати корову.

Але всі лікарі доводили Івану Івановичу, що порятунку немає, що вони вже вжили всіх заходів, яких тільки можна застосувати. І вони справді вживали наймодерніших засобів і методів без жадних наслідків.

Траплялося так, що під час цих дискусій корову охоплювала передсмертна агонія, і тоді Іван Іванович кричав:

—Ріжте, ріжте, хіба вам повилазило, бандити, що

бідна тварина вмирає, — і, обклавши всіх найбруднішою лайкою, їхав з молочної фарми.

Але були й щасливі часи. Ось одна з корів вже має родити теля. На фарму в білих, як сніг, халатах з різними препаратами, ліками і перев'язочним матеріялом з'являються: старший зоотехнік Соловецького острова, видатний вчений Сільского-Господарської Академії ім. Тімірязева, українець Синицький, бувший лікар Ветеринарного Управління СССР; зукраїнізований поляк, милий сивий дідусь Стругальський; зоотехнік Арсененко і ще кілька ветлікарів і зоотехніків, ветсанітарів. Всі вони урочисто йдуть до родильного відділу, де їх зустрічає в чистому синьому халаті той з обслуговувачів, що невідступно пильнує породілля. Нарешті під'їздить Іван Іванович. Він похмурий, як завсіди. Починаються роди. Корові допомагають ветлікарі, вони ж приносять велику ванну з теплою водою і білими простирадлами. Нарешті — радість. Теля вже у ванні, Стругальський зав'язує пуповину. Іван Іванович, посміхаючись люб'язно, чухає корову під шиєю. Корову підмили, прибрали послід, а телятко, обгорнене в простирадла, понесли до телячого питомника — маленького приміщення, де виховували молочних телят.

Там його приймав Іван Михайлович, колишній учитель з сорокарічним стажем, який, замість дітей, потрапив виховувати телят. Він брав новонародженого на руки і клав в спеціяльно для його приготоване стійло.

А вся породильна свита йшла до контори молочної фарми, яка містилася під одним дахом з фармою, і тоді завфармою діставав племінну книгу. Іван Іванович брав книгу з його рук і, як піп при хрестинах, нарицав ім'я немовляті-теляткові і особисто вписував новородженого до племінної книги. Давати ім'я було виключним привілеєм Івана Івановича, і дані без нього телятам клички безумовно Іваном Івановичем касувалися. Дякуючи Івану Івановичу, були увічнені імена таких вождів, як Фелікс Дзержинский, Володимир Ленін, бо був бичок, що його найменував Іван Іванович „Феліксом", була теличка „Лена", бички—„Владлен", „Депутат" і багато інших в такому роді.

По хрестинах Іван Іванович наказував завфармою, щоб він видав кожному робітникові фарми по літру молока, а лікарям і зоотехникам по два літра, а сам, щасливий і вдоволений, їхав далі.

Так було з тими коровами—дамами і їх приплодом, було, навіть, далеко урочистіше і далеко тяжче, але досить і того, про що сказано, щоб уявити який виключний інтерес мусів був бути приділений справі шкідництва на Анзерській молочній фармі, коли в наслідок неуважности одного з в'язнів, робітників фарми, здохло два десятки корів—холодногорок.

Анзерська справа отруєння корів виглядала на справу далеко поважнішу, як справа націонал-соціялістичної групи, яка так на Соловках нічого й не зробила, та й не могла зробити, крім розмов і дискусій.

Отруїти двадцять таких корів, то був з погляду Івана Івановича злочин, що дорівнює зраді батьківщини, і він наказав посадити до найтемніших казематів не тільки всіх без винятку робітників фарми з завідувачем на чолі, а й цілу низку інших людей, які, на думку Івана Івановича, могли бути в якийсь, тільки йому відомий, спосіб причетними до тої справи.

Слідство велося день і ніч. Третя частина працювала на повну потужність. Іван Іванович нічого іншого не хотів і слухати, а вимагав, що б йому принесли співробітники третьої частини зізнання, написані чорним по білому з власноручними підписами в'язнів, що вони отруїли корів з шкідницькою, контрреволюційною метою. Саме в цьому сенсі і написав Іван Іванович довге справоздання до Управління Біломорсько-Балтійського табору, до якого тоді Соловки входило, як 8-й соловецький спеціяльний відділ.

Завфармою був Іконніков сибіряк з походження, здоровий, красивий мужчина, прекрасний спеціяліст — зоотехнік, учасник антибольшовицького повстання, а потім штучно пов'язаного з відомою справою сибірського генерала Болдирева. Між постійними робітниками фарми була многолітня співробітниця тої фарми стара соловчанка Брусілова, донька відомого генерала Брусілова, найвидатнішого російського генерала першої війни, що пішов на службу до большевиків.

Брусілова була кілька років поспіль убиральницею коровника.

Вона любила тих безсловесних вибагливих пань і обходилася з ними не гірш, як колись давно з нею поводилися її гувернантки, няні, бабуні.

Негарна, погано, складена, Брусілова виглядала дуже нещасливою жінкою. Вона ніколи не прагнула комусь подобатись, навпаки, залишалася холодною до

всіх людей і тільки теплою і людяною до своїх вихованок. Їй було вже тоді мабуть років з тридцять п'ять, хоч виглядала вона далеко старшою. В жіночому маленькому бараці на Анзері, в тому самому, де жила міжнародня повія Лія Шмідт і інші жінки, вона єдина годинами стояла і ревно молилася перед малюсіньким образком, подарованим їй колись, ще дитиною, дружиною російського імператора після того, як її батько генерал Брусілов заслужився на увагу імператора по щасливих операціях на фронті під його командою.

Вона молилася довго і пристрасно, була завсіди мовчазна, а вночі, під час сну, раптом голосно й виразно викрикувала: „Проклятий Ленін, проклятий Ленін"! Від власного крику прокидалася, спльовувала хрестилася і спала далі.

Вона ціла була клубком нервів тонких і туго натягнених. Вона не могла бачити тих, що намагалися якось вислуговуватись перед начальством і не могла пройти повз одного з ревнителів „революційної законности" на Соловках, щоб не сплюнути. Була вона нетерпима, уперта і похмура з людьми, навіть з в'знями і на багатьох з них дивилася, як на чорну, дурну, зрадливу, підлу і покірну масу. Вона самотньо несла свій хрест. Дивно було, що Брусілова, живучи на Анзері, саме в той час, як там були зосереджені уламки колишньої російської імперії і керенщини, до тої групи ставилася з погордою, називали їх „рабами", „безмозкими баранами, полохливими, бездарними могильщиками Великої Росії".

Вона ніколи не говорила про свого батька, боготворила покійного міністра Столипіна, але до його брата ставилась без жадного зацікавлення.

Все, що було, хоча б в найменшій мірі, пов'язане з большевизмом, для неї було глибоко вороже. Вона відкидала його тотально й безоглядно. Коли подохли її вихованки, вона щиро плакала і цим ще більше звернула увагу на себе Івана Івановича, який вирішив, що саме під її впливом нічний обслуговач, замість кістяної муки, підсипав коровам арсенової муки.

Ціла справа полягала в тому, що в тій самій коморі, де стояв харч для корів: мука пшенична, ячмінна, вівсяна, костяна, рибна, найрізноманітніші мучнисті підкормки в різних комбінаціях, там таки стояла й арсенова мука, що її досить часто вживають на фармах ветлікарі в лікувальних цілях. Там же за браком місця

стояла низка різних ветеринарних препаратів, потрібних завсіди під руками.

Добродушний білорус, що завсіди мав нічну варту, в темній коморі цілком випадково помилився і замість взяти костяної муки, потрапив до іншого ящика і захопив арсену і ним притрусив ранішню пайку коровам першого відділу. За другим разом він пішов до комори і взяв вже справді костяної муки і для другого і третього відділу корів дістався не арсен, а костяна мука. З шістдесяти корів двадцять здохло.

Іван Іванович був переконаний, що не той білорус і навіть не завфармою головний інспіратор отруєння корів, а саме Брусілова.

Всіх заарештованих розсадили по різних казематах. Брусілову посадили в старий соловецький каземат під Головленківською баштою, де колись, ще триста літ тому, каралися ті, що трьохперстного, хреста знати не хотіли чи супроти московського патріарха або царя „опору чинили“.

В глухому, темному, вогкому казематі, на солом'яному матраці, на камінному ліжкові сиділа Брусілова, переважно сидячи на тім ліжку, чи стоячи в молитві перед образком, подарованим імператрицею. Іноді її водили на допити. Іноді гроза соловецьких в'язнів, найретельніший та й найпідліший із слідчих Царапкін, сам приходив до каземату.

Він приходив вдень, приходив і вночі. Іван Іванович пообіцяв йому золоті гори, і йому всміхалась кар'єра, якби він добився „чистосердечного признання“, себто самооббріхування від Брусілової, що вона з шкідницькою метою намовила того дядька-білоруса отруїти корів.

Царапкін вживав всіх методів, які йому були тільки потрібні. Він мучив Брусілову, як тільки хотів, він кликав двох дебелих конвоїрів, наказував їм роздягати догола Брусілову і змушував їх, щоб били її різками чи гумовими палицями, він прив'язував її до камінного стовпа, що підпірав склепіння каземату, прив'язував над головою її руки, а внизу ноги до стовпа, тримав її в такій позі і вимагав „чистосердечного“ признання.

До прив'язаної підходив, брав її за оголені груди, м'яв їх і говорив, що, хоч вона вже й не молода, груди в неї як в п'ятнадцятирічної дівчини.

А Брусілова беззвучно ридала й шепотіла молитву.

Нарешті наказував відв'язати її, і вона немічно падала на камінну підлогу.

І Царапкін ішов, щоб прийти вночі з тими самими питаннями й домаганнями.

Одної ночі, як Царанкін зачинив за собою двері казематy, сів на камінний стілець поруч дверей, на який ставилася їжа, в цей момент раптом Брусілова плигнула з ліжка і з усієї сили шпурнула кілограмову каменюку, цілячи в голову Царапкіна.

Каменюка черкнула кашкет Царапкіна, і він злетів на підлогу.

— У, прокляття, — процідила Брусілова і, тремтячи всім тілом, стала в оборонну позицію на ліжку, тримаючи в руках ще одну каменюку.

Царапкін вихопив револьвер, націлив в груди Брусілової і, не зводячи з неї очей, лівою рукою дістав з підлоги кашкет, що його збила Брусілова. Надів кашкет, випростався і, тримаючи у правій руці револьвер, а в ліву взявши ту саму каменюку, що її шпурнула Брусілова, сказав до неї:

— Я прошу вас кинути каменюку. Киньте її на підлогу. Вона вас не врятує.

Брусілова далі тримає каменюку, вибирає момент, щоб шпурнути нею в голову Царапкіну.

І раптом Царапкін кидає на підлогу револьвер і каменюку, йде і сідає на стілець під дверима.

— Кидайте Брусілова, бийте, — кричить Царапкін і навіть скидає з голови кашкета.

Брусілова безсило кидає каменюку на підлогу, в гістериці падає на ліжко й ридає.

Царапкін підіймає револьвер, бере обидві каменюки, кладе на камінний стілець під дверима і підходить до ридаючої Брусілової.

Підходить, ніжно гладить її по голові й говорить:

— Не треба, не можна так ув'язнена Брусілова, не слід так.

Брусілова безсило відводить Царапкіна руку й далі ридає.

— Мені дивно, — каже Царапкін, — як ви, Брусілова, така вихована, така інтеліґентна людина, людина, що з царями на одній стопі стояла, не розумієте звичайних, простих і мені мужикові зрозумілих річей. Хіба ви не розумієте того, що і ви і я лиш малесенькі коліщатка у велетенській машині, страшній і всеупокоряющій, і що, як я, ви не сміємо робити інакше, як ми діємо.

— Ви хотіли мене вбити, у вас була мета знищити мене, малесеньке коліщатко, навіть не коліщатко, а дрібненьку малозначущу гаєчку з -велетенського механізму, ім'я якому — світова комуністична революція. Адже ви мусите розуміти, що, знищивши мене, ви не зупинете руху того механізму, гаєчку таку, як я, негайно знайдуть і поставлять на місце і механізм буде працювати. Мотор діє. А мотор — то серце. Знищення окремих дрібних деталів не примусить пілота приземлитись, він летітиме доти, аж доки бензинові баки не спалахнуть. Він летітиме, доки діятиме мотор.

— Ув'язнена Брусілова, ваша ситуація трагічна, мотор того літака, що на ньому летіла імператорська Росія, знищений раз і назавжди. Є, Брусілова, Росія нова, інша Росія, Велика, славна Совєтська Росія. Їй ви мусите служити, а не ставати на перешкоді де переможного лету її все вперед і вперед.

Брусілова встала і стала насупроти Царапкіна, що сидів на ліжкові

— Царапкін! Мучителю мій, мій кате, мій істязатель, не богохульствуйте при мені! Не вимагайте від мене, щоб я розбила голову об цю древню стіну, бо це противно моїм поняттям віри, не богохульствуйте, я вас прошу, не ображайте імени моєї батьківщини, не блюзнірствуйте, не говоріть, що ви за Росію. Ні, ви не за Росію, ви розпинатель Росії, моєї єдиної, святої Русі. Ви, Царапкін, дрібний, негідний зрадник чести великого російського народу, народу генія, народу богоносця. Ви не руський, ні. Ви татарин. Ви всі, від Леніна починаючи, татари, що хочете роздавити руський народ, але це вам не вдасться, ні. Як не пощастить вам, Царапкін, добитись від мене, що я тих корів отруїла, так ніколи большевизм не зуміє роздавити мій, а не ваш, Царапкін, руський народ.

— Ви так думаєте?

— Я так думаю.

— Підпишете мені це все, що сказали?

— Підпишу.

— Царапкін почав писати, а Брусілова знову лягла до ліжка і вкрилася бушлатом.

— Прошу підписати.

— Я підпишу завтра. Можете мене сьогодні лишити?

— Ви втомлені. Добре, спочиньте. Я прийду вранці, Тільки не забудьте вашої промови.

І Царапкін, поклавши до портфеля каменюки, що їх невидимими шляхами добула собі Брусілова, пішов до „Білого Дому“.

Але, згадавши, що вже коло другої години ночі, пішов прямо до помешкання начальника третьої частини, щоб поділитися враженнями. Начальник третьої частини, хоч була й пізня пора, не спав. Взагалі звик спати вдень, бо вже набув професійної звички вночі працювати. Царапкін продемонстрував перед ним свої трофеї. Начальник реготав, а потім сказав, що треба звернути увагу на варту, бо ж як могла Брусілова дістати каменюки,

— Доброго ранку, ув'язнена Брусілова, чи ви й на сніданок мені приготовили каменюку, — звернувся до Брусілової Царапкін другого дня.

— Я ж для вас приготувала дві і на вечерю і на сніданок, тільки я шкодую, що вам не пощастило їх для здоров'я руського народу з'їсти.

— Дякую за увагу.

І Царапкін прочитав те, що вже тепер наново вдома написав.

— Стилізовано гостріше, як я сама говорила, але мені імпонує. Ви, хоч називаєте і мужиком себе, Царапкін, але бачу, що належите до тих розумних мужиків, з яких виходять графи Меншікови чи Строганови, або найбільші мерзотники Распутіни, — сказала Брусілова і спокійно підписалася.

Царапкін, ввічливо вклонившись, покинув каземат. Через дві години прийшов конвой і перевів Брусілову в суху, чисту, одиночну камеру — келію в III-му кремлівському ізоляторі.

Там вона і провела вісімнадцять місяців до прибуття Виїзної Сесії.

Не краща доля спіткала й інших тридцять три, крім Брусілової, ув'язнених в зв'язку з анзерською подією.

Від їх всіх домагалися того самого, що й від Брусілової, а вони всі, пройшовши вже раз слідчу школу ГПУ, знали, що значать ті „чистосердечні“ признання і, спливаючи кров'ю, говорили правду і від правди не хотіли відступати. Слідство тягнулося майже цілий рік. П'ятеро з обвинувачених тим часом померло.

Виїзна Сесія розглянула справу. Кожному в'язневі було надано останнє слово. Всі говорили коротко, відкидали обвинувачення і просили суд не давати їм ново-

го терміну ув'язнення. З останнього слова скористалась Брусілова. Тут, перед підсудними, повною залею співробітників НКВД і суддями, вона сказала те, про що думала цілі десять літ на Соловецькій каторзі. Весь гнів, всю зненависть до большевицького режиму вона висловила в своїй промові. Але їй не дали закінчити, і конвой від трибуни повів її і посадив знову на лаву.

Суд пішов на нараду і за півгодини, урахувавши півторарічне сидіння колишніх робітників фарми, за відсутністю данних про шкідницьку діяльність, всіх звільнив, а Брусілову за використання з контрреволюційною метою трибуни суду, згідно 58 статті Карного Кодексу РСФСР п. 5 і тої ж статті пункту 10, засудив на додаткову десятирічну каторгу на загальних підставах.

З новим додатковим десятирічним терміном ув'язнення Брусілова вийшла з залі суду і до половини 1937 року працювала прачкою в соловецькій пральні-лазні, а в липні того ж року була вивезена з острова на материк, до Медвежої Гори на третій таборовий пункт Бєлбалттабору, і там її розстріляно за „контрреволюційну" пропаганду і аґітацію.

Зовсім свіжою і потрясаючою справою, що її розглянула Виїзна Сесія, була справа втечі капітана далекої плавби чистокровного поляка, уродженого в Кракові, який виріс, вчився і працював у Каліфорнії.

1934 року капітан Стерельговський під час перебування в Ленінградському порті з іншими старшинами корабля дістав дозвіл відвідати місто і побував в Ленінградському музеї Ермітажі та оглянув найцікавіші пам'ятки.

Стомлений від вражень, Стерельговський покинув товаришів і з милим ґідом, а їх було кілька, що супроводжували моряків-американців, вирішив відпочити в приміщенні одної ленінградської красуні, що з нею він познайомився в Ермітажі.

Дівчина була добра знайома ґідові студентка, як рекомендувала себе, кіноінституту і, як говорив ґід, подавала великі надії, як майбутня кінозірка.

Втомлений молодий капітан не був далекий від того, щоб спочити в будуарі майбутньої кінозірки, тим більше, що його ґід щиро йому порадив так зробити.

Так він і зробив. Вони зайшли до красуні разом втрійку добре випили, і ґід, побажавши доброї ночі захопленому капітанові і милій кінозірці, полишив їх спати.

Але капітанові довелося не спати з красунею, а до десяти годин ранку розмовляти з кількома слідчими в ленінградській тюрмі на Шпалерній вулиці.

По тих розмовах капітана посадили на літак і сказали йому, що мають його відвезти до дипломатичного представництва його держави в Москві, а вже звідти він зможе повернутись на корабель.

Капітан не заперечував, і літак відлетів. Замість московського аеродрому літак приземлився на соловецькому і тут Стерельговському було оголошено, що він засуджений на десятирічну каторгу на загальних підставах за шпигунство на користь Еспанії.

Так трохи романтично дістався Стерельговський на Соловки. Але від того ніщо не змінилося. Довелося йому взути лапті, бушлат і починати на практиці вивчати совєтський соціялізм.

Він був фактично польським націоналістом націонал-демократичної течії, і тому з його прибуттям не дуже численна група поляків на Соловках знайшла собі природнього вождя.

Саме ця роля йому пасувала. Красивий, добре збудований, міцний, патріот і ворог большевиків, а до того ще вихований на морі і на справжній волі, Стерельговський завсіди говорив різко, з захопленням і відверто. Він без діла не наражав себе і других, як скажімо Пєсоцький, навпаки, він був людиною, що знала, коли, кому, що і як треба сказати. Але завсіди говорив так, що складалося у слухача враження, що саме так він, Стерельговський, і думає, як говорить.

Стерельговський імпонував не тільки полякам, але й іншим за його манери і ясний, стрункий погляд на ситуацію.

Будучи поляком, він вигідно відрізнявся, скажімо, від Вишнєвського і, особливо, від поляків з Польщі, не ідеалізував порядків, заведених Пілсудським в Польщі, не дивився на Польщу поглядом пересічного поляка-націоналіста, який поза Польщею світа Божого не бачить, того консервативного польського міщанина-шляхтича, який призвів довоєнну Польщу до повного краху.

Стерельговський не мав притаманого полякам почуття шовінізму і гонору і ніколи не ставав у позу учителя й арбітра, щоб повчати схизматиків білорусів, українців, литовців, тощо.

Він добре був обізнаний з польською, французькою і англійською літературою, і було дуже цікаво слухати

цього відважного, інтеліґентного і ласого до гарних дівчат, вина і пісень капітана. Він так і говорив, що йому належало б бути краще не католиком, а лютеранином, бо святий Лютер сказав:

— Дурень той, хто не любить жінок, вина і пісень! Все це Стерельговський любив і всього цього він раптом був позбавлений, опинившись в обителі святих Зосима і Саватія.

І Стерельговський може, як ніхто інший, особливо тяжко переживав і терпів. Але терпець урвався, і він почав думати як втекти з острова,

Тікати з острова в 1936 році, після всіх трагедій, якими кінчилися всі спроби до втеч, було ризиковано. Але капітан свій задум вирішив зреалізувати. Довгими ночами капітан обмірковував різні пляни і, нарешті, зупинився на одному. Цей плян був ориґінальний і фантастичний. Стерельговський вирішив украсти моторовий човен збройної охорони Соловків, один з тих двох десятків човнів, що їх мала охорона для вжитку. Це була зовсім ориґінальна фантазія, бо нікому навіть до голови не приходило украсти човен збройної охорони.

Але Стерельговський був відважним капітаном і не менш відважним фантастом, а разом і дуже діловою мудрою людиною. Він з дня на день, крок за кроком підготовляв всі можливості до здійснення свого задуму. І здійснив його в червні 1936 року.

Справді, в білу червневу ніч Стерельговський, Васька Бєлов і Тома Михайло на моторовому човні збройної охорони покинули соловецьку бухту „Благополучія“ і поплили в широкий світ.

Стерельговський рік підготовляв свою втечу, Коли вранці було вдарено на сполох, ніхто не міг вірити, що це правда, бо це переходило межі можливого. І не дарма Стерельговський не покликав собі в помічники жадного з своїх друзів поляків чи інших, а взяв з собою Ваську Бєлова, росіянина, отого самого, що любив говорити: „Аби щастя було, а на погоду наплювати“, — рецидивіста — злодія, відважного і безжурного і Тому Михая, цигана, який горів на Соловках між циганами він був найспритніший, найрозумнішнй, найхитріший та й, мабуть, найбільший з тих, що люблять волю.

На Соловецькій каторзі на загальних підставах сидів цілий клан циган — шістнадцять мужчин, що всі мали одне прізвище Михай,

Вони різнилися тільки іменами, а всі походили з

одного багатющого циганського роду, що з Бесарабії свого часу отаборився на Україні, провадив мільйонові операції, менжуючи кіньми і худобою.

ГПУ заслало їх на Соловки, бо мусіло експропріювати їх цінності, а обвинувачені вони були як шпигуни на користь Румунії і як такі, що ставили питання про створення автономної в СССР циганської держави з циганським королем на чолі.

Саме Гогу Парфентьевича Михая, красивого, вже не молодого цигана, справді з царською поставою, називали кандидатом на королівський трон циганської держави. Скільки було правди в тих обвинуваченнях, трудно сказати, бо цигани могли бути, хоч і не всі шпигунами, може один з них, але факт, що межи циганами СССР після того, як вдарила по них колективізація, народилася ідея створити свою, тим часом бодай автономну державу, на зразок Біробіджану, і дати можливість циганам не розгубитися, а таки затриматися й далі на поверхні життя.

Звичайно думки такого порядку були крамолою, і циган спроваджувано в концтабори і тюрми.

Тома Єрусалимович Михай був поміж циганами найкращим співаком і танцюристом. Коли надходили Різдвяні Свята, я мусів завсіди бодай на годину зайти до камери Михаїв. А знайомство почалося так. Влітку мені було доручено в першому прикремлівському сільгоспі провести силосування. У моє розпорядження було дано тридцять возів з возчиками і тридцять осіб для роботи при силосній вежі. П'ятнадцять з тих тридцяти мали працювати коло машини, що різала зелену масу, а п'ятнадцять мали утрамбовувати готову масу в вежі. Вежа була імпровізована, це була обернена на вежу побудована імператором Олександром II каплиця на відзнаку участи в обороні соловецької обителі Росії в 1855 році, коли Соловки обстріляли англійці. Таких каплиць на Островах було кілька. Всіх циган я надіслав до вежі трамбувати масу. І все йшло прекрасно. Всі цигани, крім їхнього короля Гоги Парфентьєвича, були в вежі, а Гога був при мені в ролі дипломатичного представника.

Так робили всі бригадири, коли до них на працю діставалися цигани, бо цигани взагалі не одмовлялися від праці, але нічого й не робили. Тільки тоді, як дасть наказ Гога, вони ставали до роботи і добре працювали.

І раптом я бачу, що дірка, через яку подавалась

в вежу вже повна масою, а через хвилину транспортер маса зупинився і машина стала.

Я швидко підіймаюсь вгору й спускаюсь в середину вежі. Всі цигани сидять спокійно попід стінками вежі і нічого не роблять.

— Що сталося? Чому, товариші, сидите?

— Будь вона тобі, голубе, проклята, твоя праця, ми вже більше годі.

— Так як же годі, не можна ж годі, хлопці, мене ж розстріляють, тридцять возів масу возять, не менш 70 людей працює сьогодні.

—Не бреши, голубе, тебе так зразу не розстріляють, а доки люльки не знайдемо, працювати не будемо.

Виявилося, що один із циган загубив люльку. Знайти її в зеленій масі неможливо.

Я кличу Гогу й починається довга дискусія. Настрій циган такий, що, бачу, мені тут вже й Гога не допоможе, аж раптом хтось кричить: „Люлька не пропаде, на весні силос поїдять корови, і люлька знайдеться!“

—Дурню ти божий,—кричу я, — який ідіот тут з нас до весни сидітиме, нас всіх ще цієї осени вивезуть на материк.

І я попав в ціль. Цигани, ніби їх вітром підхопило:

—Правильно, голубчик, вірно, щира душа, ще восени, ще ось може й швидко нас вивезуть.

—Та, звичайно, вивезуть, лишаться лиш ті ідіоти, що думають до весни лишатись.

—Правильно, дай Бог тобі здоров'я, видно, що християнська душа.

—Ще б пак, він же з Харкова. Ох, Харків, Харків, —говорить до мене один з Михаїв і ніжно мене обнімає.

—Знаєш, голубе, як згадаю про Кінний базар у Харкові, як згадаю, як було колись ми з вашими дядьками кіньми менжували, а жінки наші вашим ворожили, та як пили та гуляли, так, братику, сльози річкою течуть. І звідки та, бісової душі, совєтськая власть узялася, прийшла — і все пропало.

—Як прийшла, так чорти її і вхоплять, Іване Лазаровичу, — говорю до цигана.

—Правильно!

—А було, — знову до мене циган,—було зберемось, як в тій пісні співається, ти ту знаєш? І циган починає:

А ми пити і гуляти і решета набивати;
Гей, ну тамурдили, гей, море, шавурди.
Чоловіче Миколаю, де ж я тебе поховаю;
Гей, ну тамурдили, гей, море шавурди.
Поховаю на могилі, щоб по тобі вовки вили.
А собаки с... ходили, а ворони крякали, а дівчата плакали
Гей, ну тамурдили, гей, море, шавурди.

Циган співає, стоїть загальний сміх, цигани запалюють люльки. Той, що згубив — крутить вже з газети товстелезну цигарку, а я високим тенором завожу:

Гуляв чумак на риночку, —

а всі, аж каплиця двигтить —

„Та й пив чумак горілочку.
Пропив воли, пропив вози, пропив ярма
Ще й занози—все чумацькеє добро,“

Ті, що стоять коло нерухомої машини, плигають до каплиці, підхоплюють, і з каплиці далеко навколо чути веселу п'яницьку пісню про чумака

„Ой піду я у Молдаву
там сім років погорюю,
Там сім років погорюю,
нові воли покупую
буду знову чумаком, буду знову чумаком!“

—І ми будемо знову, будемо, братці, я вірю, що будемо, не пропадем, ні ґрати, ні море не стримає нас, будем на волі, будем! — говорить Тома Єрусалимович, ніби вже він тоді ще влітку 1935 року знав, що на весні 1936 буде втікати.

В дискусіях, спогодах і співах минуло добрих півтори години, возчики за цей час навезли гору зеленої маси, і я не забуваю, що відповідальність на мені.

—Так що ж, товариство, почнемо далі?

—Добре, — каже Гога, — царство небесне люльці, але я думаю, що може б ваші йшли до башти, а мої до машини.

—Що, братерство, поміняємось місцями?

—Та невідомо, Гога Парфентієвич, чи ваші дадуть раду коло машини? — хтось висловлює сумнів.

—Го-го, чоловіче, цигани коло самого чорта, як схочуть, то й його, дідька болотяного вкрутять, а коло траворізки двадцять одно наперед всім вашим дадуть.

І циган ніби вихорем винесло з башти, а українці неохоче, але не сказавши ні слова, полізли до башти.

Тут вперше я бачив, як можуть працювати оті цигани, що їх в цілім світі вважають за ледарів.

Вони працювали так, що не тільки норма, страшна

соловецька норма, була виконана, а навіть перевиконана.

Кінчивши робочий день, я, звичайно, мусів набагато зменшити кількість засилосованого, щоб не створити прецедента до підвищення й так високої норми.

З того часу я став другом циган і час-від-часу, особливо у великі християнські свята, заходив до них у камеру, щоб провести з ними якийсь час. Вони були дуже добрими людьми, кожен з них дуже любив свою дружину і родину, і не було рівних у вірності чоловікам дружин між жадною національною групою, як це було у циган. Не було випадку, щоб циганка зрадила своєму чоловікові, що на десять літ був засланий на Соловки, без перспективи повернутись. Але й цигани—чоловіки боготворили своїх жінок, і ніхто не смів про їх жінок, чи взагалі про циганок говорити в зневажливому тоні. Циганка в їх поняттях — то зразок найвищої відданости і щирости. Їй дозволено багато, їй вільно танцювати, обнімати навіть, захоплювати, видурювати гроші, але ніколи не спати не з циганами. Велика любов до дівчини, до дружини, до дітей, до родини і було тою підставою, що першими, хто найбільше втікав з тюрми і концтаборів, були цигани. Циган завсіди тримали в концтаборах на особливому обліку, і найбільше за ними слідкувала варта, бо вони були тими, що передусім тікали з концтаборів.

Коли сталась втеча і Тома Єрусалимович утік, я зайшов до циганської камери. Циган цілий час допитували про Тому, вони говорили, що не мають про ту справу найменшого уявлення, але коли я говорив з Гогою про Тому, Гога мені натякнув, що Тома не без їх допомоги втік, але звичайно це можу знати тільки я і більше ніхто.

Втеча зробила на всіх потрясаюче враження. Такого нечуваного скандалу світ не знав, щоб саме в тих хто пильнує в'язнів, саме на засобах тої охорони, втекли ті, що їх пильнували.

Всі дев'ятнадцять човнів пішли на розшуки, два соловецькі пароплави теж, літаки теж.

Втеча Стерельговського грозила великим міжнароднім скандалом, бо ГПУ офіційно заявило, що Стерельговський і ґід, що його супроводжував, безслідно зникли, і всі розшуки його не дали жадних результатів. І раптом тепер, той самий Стерельговський десь з'явиться закордоном, бо ж було ясно, що такий Стерельговський тікатиме закордон і розповість про „революційну закон-

ність". На розшуки втікачів були кинені максимальні сили. Все було поставлене на ноги. Розумів це і Стерельговський і мусів відчуваючи, що йому не пощастить з ґирла Білого Моря вирватися в океан,—вирішив по двохтижневих мандрах в морі, пристати в одному глухому місці, за тридцять кілометрів від Коли [біля Мурманська] до берега. Приставши до берега вночі і визначивши місце перебування, Стерельговський, Васька і Тома розцілувалися, потиснули один одному руку, взяли кожен частину недоїдених продуктів і Стерельговський пішов на захід, Тома на південь а Васька на північ в напрямку до Коли.

Ваську Белова в обіймах якоїсь як і він, безжурної „девочки" піймали співробітники НКВД в Колі. Васька не сказав куди пішов Стерельговський, але було того досить, що Стерельговський не поплив морем. а є на материку. За тиждень Стерельговського і Ваську привезли літаком на Соловки і посадили під „Білим Домом", Тому Михай втік і ніякі розшуки не дали ніяких наслідків. Гога має рацію, що цигани можуть самому чорту хвоста вкрутити.

Але на лаві підсудних перед Виїзною Сесією сидів не тільки Стерельговський і Васька, а ще й вільнонайманий співробітник НКВД, який відав соловецькою продуктовою базою, один співробітник оперативної частини і три конвоїри збройної охорони.

Як у Васьки, так і в Стерельговського були знайдені продукти і речі, що ніяким іншим способом не могли їх втікачі дістати, як тільки одержати з соловецької бази.

І як тільки завбазою потрапив до одного з казематів під соловецьким вежами, він потягнув за собою інших, що брали участь в організації втечі.

Всім, що брали участь у втечі, Стерельговський обіцяв, при доброму закінченні операції, легку втечу закордон з ґарантією вільного життя і доброго заробітку.

Виїзна Сесія, розглянувши справу, винесла виправдовуючий вирок Стерельговському і Белову з тим, Белов і надалі мав бути каторжанином на загальних підставах, а Стерельговський мав відбувати термін в закритій одиночній тюрмі.

Вільнонайманих і співробітників НКВД, за винятком одного конвоїра, якого було засуджено до десятирічного терміну ув'язнення на загальних підставах,— всіх засуджено до розстрілу і вирок виконано на Солов-

ках. Це було пересторогою для всіх тих, які не хотіли служити вірою і правдою ГПУ, маючи в петлицях відзнаки тої страшної інституції.

Нарешті останньою справою, що її розглянула Виїзна Сесія, була справа дуже пікантна, яку в двійку Пономарьов і Трубецькой підготовили поза спиною начальника третьої частини. Від деякого часу начальник третьої частини став страшним ворогом Івана Івановича.

Ще коли провадилось слідство в справі неповнолітних дівчаток „троцькісток", вже тоді начальник третьої частини пробував знайти матеріял, щоб зліквідувати Івана Івановича, некоронованого соловецького імператора, під тяжкою рукою якого стогнали не тільки в'язні, а і всі вільнонаймані співробітники НКВД до начальника третьої частини включно.

І хоч начальник третьої частини був персона ґрата, проте, доки Іван Іванович був начальником острова, всіх він тримав під своїм чоботом. А хто пробував йому опір чинити, з тим Іван Іванович не жартував. І тепер, коли Виїзна Сесія мала б уже кінчати її плодотворчу працю, раптом до секретаріяту Виїзної Сесії передаються матеріяли; вже цілком підготовлені поза плечима начальника третьої частини, матеріяли про злочинну діяльність самого начальника третьої частини, кільканадцяти співробітників збройної охорони, оперативного відділу і кількох упривілійованих в'язнів—стукачів.

Виїзна Сесія, розглянувши на закритому засіданні матеріяли, наказала заарештувати начальника третьої частини і всіх інших осіб, згаданих в матеріялах, і викликала на Соловки Начальника Третього Відділу Біломорсько—Балтійського табору.

Слідство провадилось в приспішеному порядкові, і не минуло й тижня, як Виїзна Сесія розглядала справу ув'язненого Віталія Ярочкіна, неодруженого, письменного, двадцятидвохрічного, колишнього вихованця комуни неповнолітніх злочинців в Ярославлі, соціяльно-близького, судимого за кишенькові злодійства і надісланого на Соловки, як рецидивіста—втікача,

Справа Ярочкіна була найпікантнішою справою.

Ярочкін—молода людина, безжурна і гарна з обличчя, кидався у вічі своїм незвичайним зовнішнім виглядом, Обличчя його було біле, ніжне і зовні він нагадував випещену дівчину. Парфуми і помади, що були по-

мітні на його обличчі, викликали підозру, але хіба мало на Соловках оріґіналів,

Ярочкін жив у Кремлі самотньо, праці уникав, але, як соцблизькому, йому те майже безкарно проходило, і він годинами просиджував у соловецькій перукарні, підкручуючи свого чуба, який йому дозволено носити, та завсіди чисто голячись.

Він мав приємний шовковистий тенор, прекрасно співав пісень, гарних, задушевних пісень, складених неповнолітніми злочинцями про їх гірку долю, і може б так і жив, як живуть всі, аж доки одного разу не заявив, що йому дозволено жити за Кремлем, в будиночку 8-го пікета. Перехід Ярочкіна на 8-ий пікет, постійні можливості Ярочкіна не працювати, бо мав звільнення від праці відразу на два місяці, ніби як хворий, все це кинулося в очі і вже Ярочкіна навіть в перукарні не дуже щиро вітали.

Звідки та благодать на Ярочкіна спустилася ніхто не знав, всі вважали, що Ярочкін став постійним стукачем, і припинили з ним будь-які зв'язки,

Судова розправа над Ярочкіним всім відкрила очі.

Ярочкіна посадили, а він з собою потягнув 67 осіб, з них тільки дев'ять упривілійованих в'язнів, колишніх енкаведистів на зразок вже згаданого Ліханова, всі інші ж належали до вільнонайманих працівників НКВД на чолі з начальником 3-ої частини.

Справа була скандального порядку. Виявилося, що всі ці люди користалися з гостинности Ярочкіна, який був не ким іншим, як пасивним педерастом. На лаві підсудних, поруч з дев'ятьма в'язнями, опинилися п'ятдесят вісім співробітників НКВД, з яких немало було одружених, родини яких жили тут же на Соловках великими панами, Моральний розклад був вже аж так глибокий, що Ярочкін мав змогу легко заворожити собою таку кількість людей.

Виїзна Сесія справу про начальника 3-ої частини, на вимогу начальника Третього Відділу Біломорсько-Балтійського табору, виділила і направила на дальше слідство самого начальника до московської Луб'янської тюрми, а всіх інших, як в'язнів, так і вільних засудила до восьмирічної каторги на загальних підставах, згідно відповідної статті Карного Кодексу РСФСР, що передбачає за „мужеложство" і лісбійську любов кару терміном вісім років каторги.

Іван Іванович легко зідхнув, зламавши карк нача-

льникові третьої частини, і став непереможним. Між в'язнями ходила поголоска про те, що ніби Івана Івановича мають призначити начальником Біломорсько-Балтійського табору чи начальником одного з відділів управління.

Виїзна Сесія покинула острови, кінчалося коротке соловецьке літо, наступала осінь, кінчалася навіґація, припинялися розмови про виїзд з Соловків. Я вже не міг заходити слухати веселих і сумних циганських пісень, бо врахувавши здібності Томи Ієрусалимовича, моїх друзів посадили в одну з великих камер третього каземату. Всі очікували змін на краще, а з кожним днем ставало гірше й смутніше.

НАЦМЕНИ НА СОЛОВКАХ

— Трактором, трактором їх гадів, — говорив Ростов — татарин, який пильнував злих бугаїв прикремльовської молочної ферми.

— Кого, Олексію, трактором?

— Не знаєш, кого; тих, що треба.

І Ростов мені з'ясовує, що він нічого на світі не хотів би, щоб тільки дочекатись того часу, як я стану начальником тюрми, а він ,Ростов, буде в мене комендантом, тоді він всіх енкаведистів і донощиків не буде розстрілювати, а трактором давитиме, тільки трактором, тим самим, яким вони роздавили всіх нас, всі народи Совєтського Союзу,

— Газети читають! Захоплюються! Радіо слухають, Боже мій, Боже, які дурні набиті, і всі професори! Читає дурень і не розуміє, що в тих газетах одна туфта, що все, що пишеться, все розраховане на дурня.

— Та мусять же, Олексію, — каже поміркований карачаєець Дуга Кримович, мусять же люди принаймні орієнтуватися, куди нитку тої брехні вони ведуть.

— Хіба то і без газет невідомо. Вже все відомо. Я, можна сказати, людина малописьменна, ще й татарин, самі знаєте, перехрищенець, і знову ж знаєте, що нас росіяни намагалися тільки перехристити, а не вчити, але чому ж я бачу, куди воно йде, а ті вчені не бачать.

— Бачать, та що зробиш.

— От, приміром, я бачу, той на Соловки дістався, ти бачиш теж, Султан-Галаєв, бачив теж на Соловках.

— Та що там Султан-Галаєв, чули як Дем'яна Бєдного, того самого найславнішого підлабузника роздрючили, ось-ось і ворогом народу буде. Той підлабузник

глузливо написав про руських богатирів, так як все він у своєму житті наплюжив, а тут Сталін новий курс почав, ставку на „великий русский народ", Ну й Дем'ян не потрацив у тон, то тепер і роздрючили.

І оті професори слухають і читають, а мабуть не розуміють, що похід супроти Дем'яна — це похід супроти всіх нас інонаціоналів, це війна не з Дем'яном, а з усіма інонаціоналами Совєтського Союзу. Це не тільки ліквідація Султан-Галаєвих, Балбекових, це шах і мат всім нам, це повне й неподільне торжество над всіма нами московського лаптя. Он що воно, щоб ті ідіоти учені це розуміли!

— Таж розуміютг, — знову Дуга Кримович.

— Як розуміють, то чому піддакують? Чому бояться говорити правду? Чому на тому з'їзді всіх письменників тільки один на тисячу знайшовся, що сказав правду Максимові Горькому?

І Ростов розповідає про всесоюзний з'їзд пролетарських письменників у Москві, що відбувався під керівництвом Горького. Горький виступив там і довго говорив про те, що жити тепер стало краще, жити стало веселіше, а совєтські письменики не показують у своїх творах того радісного, веселого, щасливого життя. Горький довго і з притиском говорив на цю тему й домагався від письменників, щоб ті „перебудували" працю згідно сталінської вказівки про те, що життя стало краще і веселіше.

І тоді, по довгих підлабузницьких виступах багатьох совєтських письменнків, раптом підіймається письменник, якого ім'я Ростов забув, і говорить:

— Ви, Олексіє Максимовичу, вимагаєтевід нас, щоб ми писали про веселе, радісне і щасливе життя, про радісне життя, коли ще мільони людей не встигли поховати людей які вмерли з голоду, коли мільйони людей в тюрмах і концтаборах, коли мільйони людей гинуть від холоду, голоду й нечуваного терору і ви хочете, щоб ми в цей час писали про веселе й радісне життя. Що ми, письменники, для вас блазні, чи що?

З'їзд в гробовій мовчанці вислухав цю правду. Проте той письменник більше не був письменником, а був каторжанином.

Я слухав Ростова і не дивувався звідки все це він знає, бо татарська національна група на Соловках становила собою одну з найкраще організованих груп. Галєй-Галаєв, Белбеков, не говорю вже про Султан-Галає-

ва, були тими людьми, навколо яких гуртувалися всі татари.

Керували татарською національною групою вихованці Казанського Університету, що його татари татаризували і який з розгромом Султан-Галаєва, керівника патріотичної комуністичної верхівки Совєтської Татарії, поступово обертали на російський університет, яким він був до революції.

Сам Ростов належав до повстанців-татар, які ніколи не складали зброї в боротьбі проти большевиків, і до Султан-Галаєва він ставився швидче стримано, якщо не вороже. Він не міг простити йому, як і низці татар-комуністів, що свого часу капітулювали перед большевиками, повіривши їх обіцянкам про право самовизначення націй аж до відокремлення. З погляду Ростова Султан-Галеєв був гнилим інтеліґентом, „кающімся комуністом"' і він прислухався швидче до Балбекова, і Галєй-Галаєва, завзятих патріотів, демократів і европейців.

— „Кающієся комуністи", — говорив Ростов,—сьогодні можуть лиш допомагати, а не керувати, керувати мусять ті, які вже знають ціну і комунізму, і соціялізму, і революції, і контрреволюції.

Ростов був і в думках такий же прямокутний і різкий, як і у всіх своїх діях.

Він верховодив над п'ятьма злими бугаями молочної фарми. Це були злі тварини, що скалічили вже не одного в'язня і, нарешті, в особі Ростова знайшли для себе справедливу кару. Ростов був здоровий, низькобровий і сам зовні трохи нагадував архидревнього бізона. Голос його був густий, але разом з тим дзвінкий і всеупокоряющий. Він не боявся бугаїв, навпаки, бугаї його боялися. Одного разу, найзліший з бугаїв „Адам", вибравши зручний момент, кинувся був на Ростова, але Ростов, як пантера, вчасно відскочив і зі справжнім ревом, а не голосом, гукнув на „Адама" так, що той від несподіванки зупинився. Але більше вже він не пробував нападати на Ростова. Всі цікавилися як то міг Ростов досягти такої покори від тих бугаїв. Але таємниця його успіху виявилася тільки після того, як бугаїв, як і взагалі всю худобу, було вивезено на материк.

Ростов щоразу мав запрягати тих бугаїв до воза, підвозити на них до стаєнь сіно, силос, возити гній, і ця праця, як конечний моціон для бугаїв, була обов'язковою. Коли якийсь із бугаїв виявляв невдоволення з Ростова чи не хотів йому підлягати безумовно, тоді він

їхав на ньому в темну смереку коло Святого озера, прив'язував його до ялини і немилосердно бив. І кожен бугай прекрасно розумів, за що саме так періщить його Ростов, і надалі бував слухняним.

Ростов був рішучим і прямолінійним. Ціле життя він провів як басмач, повстанець і рішуче не хотів признати над собою большевицької влади. Коли начальник ГПУ заарештував його дружину, цим способом намагаючись дістати Ростова з лісу, де він верховодив групою таких же, як і він, непокірних, тоді Ростов зробив те саме, він украв дружину начальника ГПУ, привіз її до лісу і запропонував їй, щоб вона написала листа її чоловікові про те, де і в чиїх руках вона перебуває.

Начальнику ГПУ нічого не лишилося, як звільнити дружину Ростова, а Ростов повернув дружину начальника. І це він робив не в двадцятому, а в 1931 році. Він був давнім ворогом большевиків і вважав, що все, що тільки хоч в якій мірі пов'язане з большевизмом, треба нищити. Індустріялізацію СССР він розглядав як спеціяльне рабовласництво, побудоване на підставі досягнень техніки, і тому до цілої цивілізації ставився з неприхованою відразою.

Тому саме трактор, як символ закріпачення вільних селян, з його погляду по розгромі большевизму придався б хіба лише для того, щоб ним розчавити його прихильників.

Проте Ростов, висловлюючи такі думки ніколи не обстоював повороту до передреволюційної дійсности — відновлення поміщицьких привілеїв тощо. Ні, він завсіди обстоював тільки свободу для кожної людини. вільну конкуренцію межа людьми. Ніяких упривілійованих, всі рівні, і кожен мусить робити те, до чого він має нахил. До релігії ставився байдуже, бо це почуття ще вбили в ньому малим, коли його примусово обертали з мусульманина на православного.

Проте, коли до нього прийшов співробітник третьої частини з анкетою всесоюзного перепису населення, того перепису, що його визнано було пізніше за „шкідницький", і тих, що ним керували, розстріляли, — та на питання, чи він, Ростов, віруючий, — Ростов відповів з особливим підкресленням, що він віруючий був, є і буде віруючим.

Відповіши так, Ростов дуже картав карачаєвця старого Дугу Кримовича, що той, справді віруючий і щоранку творящий намаз, злякався того переписувача

і злукавив, сказавши, що він невіруючий, хоч насправді завсіди дотримувавсь приписів мусульманскої віри.

Дуга Кримович не мав куди очей діти, як Ростов його атакував за таке лукавство.

— Хіба ви не знєте, — говорив Ростов, — що я ані в Бога, а ні в що інше не вірю, не вірю, не розумію того і розуміти не хочу, але знаю, що большевикам треба, щоб всі люди написали, що вони невіруючі, то я, якраз навпаки, навмисне говорю, що віруючий. Хай знають, хай не думають собі, що ми в їхнього безбожного лакея Демя'на Бєдного і „азбуку комунізму" Бухаріна увірували.

Повсякчасним опонентом Ростова був симпатичний зрівноважений грузин Кікодзе. Кікодзе належить до тої категорії грузинської інтеліґенції (він був агроном), яка добре пам'ятала дні революції і яка ніяк не могла забути про чотири роки незалежного існування Грузії, аж доки Ленін, реалізуючи його ж гасло „національного самовизначення, аж до державного відокремлення", не роздавив незалежности грузинського народу і не розстріляв грузинську соціял-демократію, що очолила і провадила ту державу.

Кікодзе ніколи не предавав анатемі „кающіхся комуністів", а навпаки вважав, що ті „кающиеся" комуністи можуть відограти дуже велику, навіть провідну, ролю. Він доводив Ростову на прикладах Наполеона, і особливо його міністра Фуше, як з крайніх лівих якобінців, а не з „болота", а тим більш не з бурбонів виросла сила, що зліквідувала якобинську диктатуру і відрубала голову Робесп'єру на тій самій ґільйотині, на якій свого часу вони, Робесп'єр Наполеон і Фуше, відрубали голову Людовику XVI.

Він завсіди заперечував антиіндустріялізаційні позиції Ростова, навпаки вбачав в індустріялізації велике майбутнє для всіх народів СССР, лише обстоював тезу, що та індустрія мала би служити народу. а не навпаки.

Він не поділяв так само думки Ростова, що в умовах СССР можна організованим партизанським рухом зліквідувати совєтський режим; він не вірив в це і всі надії покладав на неминучий конфлікт між Сталіним і Гітлером.

— Сонце сходить на заході — любив повторювати Кікодзе.

Щодо Гітлера, він погоджувався з німецьким пастором, який працював на молочарні і щиро чи нещиро,

але завсіди говорив, що Гітлер без сумніву темний тип, такий самий пролаза і мародер, як і Сталін.

Під безумовним впливом полковника Яшвілі, колишнього грузинського еміґранта, що повернувся додому, а замість дому опинився на Соловках, Кікодзе не переоцінював, як всі ми там, сил еміґрації і дивився в майбутнє песимістично. Сталін був ворог, а в Гітлера він не вірив.

Ростов не міг погодитись з такою поставою.

— Хай іде проти Сталіна сам чорт, сам сатана— я йду за ним, аби тільки він на своїх прапорах ніс ліквідацію большевицького режиму,—говорив Ростов, і завсіди на його боці була більшість.

—Треба виграти сьогодні і тільки сьогодні, а коли будут розбурхані народні сили, коли зброя опиниться в руках мільйонів, а не тільки в руках упривільйованих енкаведистів, народ дасть собі раду і з Гітлером, якщо він справді є рідним братом Сталіна, — говорив Ростов і починав тут же викладати фантастичні пляни, як він стане на чолі дивизії, сформованої виключно з в'язнів, і як оберне в попіл всі досягнення большевизму, крім тюрем, куди посадить всіх енкаведистів, стукачів і комуністів і буде щодня особисто по їх спинах робити прогулянку на тракторі „ЧТЗ".

Коли він торкався цієї теми, а він не раз і не два до неї повертався, його очі горіли хижим вогнем, а весь він був грізний і нелюдимий. В такі моменти вже ніхто йому не заперечував, і дискусія сама собою кінчалася.

—„Бандит"!—кликав Ростов улюбленця-кота і йшов до своїх бугаїв. Ростов був людиною глибоких контрастів—жорстокий до людей, грізний щодо своїх бугаїв, він був безкінечно ніжний до „Віри Михайлівни"—старенької киці, яку він років три тому підібрав малюсеньким кошенятком, що його викинула якась енкаведистська родина у рів під кремлівську стіну.

Він приніс те кошенятко у пазусі, воно ж було зовсім хворе й замучене. Але Ростов поставив на ноги всіх ветлікарів, кицька видужала, і він її назвав „Вірою Михайлівною". Вірою Михайлівною звали симпатичну ув'язнену, артистку Московської Опери, яка довгі роки вже жила на Соловках, завсіди всім мило посміхалася, хоч обдаровувала своїми ласками тільки „власть имущих". Але їй це не брали за зле в'язні, бо була вона завсіди теплою, доброю по відношенню до всіх і ніколи

не ставала стукачкою, а завсіди низенько вклонялася не стільки тим, що намагалися одягнути „галіфе“, як тим, що йшли у драних лаптях і благеньких бушлатах. Вона вклонялася, ніжно посміхалась і за це Вірі Михайлівні дарували в'язні її невільні провини і ставилися до неї з безумовною симпатією.

Саме тому й Ростов свою кицю назвав „Вірою Михайлівною“. І треба було бачити, з якою ніжністю ставився він до тої кішки, яким він був уважним, надтож коли киця приводила йому ще штук п'ять кошеняток. Він ніколи їх не вбивав, а завсіди крав на молочарні для них молоко, годував, виховував і пестив. Кожне кошеня діставало кличку, він їх так виучував, що кошеня добре пам'ятало свою кличку. Одним з постійних супроводників Ростова був котик, що мав кличку „Бандит“. Я вперше бачив у житті, як той котик, так само, як добра собака, невідступно ходив за Ростовим. І, здається, нічого тяжчого не пережив Ростов, як того нещастя, коли одного разу оперативна частина Кремля обревізувала цілі Соловки, зібрала весь кошачий соловецький рід до одного з льохів і на наказ третьої частини всіх приналежних до того роду вистріляла.

Жертвою „революційної“ державної безпеки Єжова впала „Віра Михайлівна“, „Бандит“ і весь кошачий рід на Соловках, бо третій частині стало відомо, що в'язні навчилися використовувати котів як листонош, як зв'язкових по між глухих казематів, у яких їм довелось сидіти.

—Що жити стало краще, жити стало веселіше, — кричить, везучи до молочарні молоко, Ростов до групи дітей вільнонайманих співробітників НКВД на Соловках, що граються під імпровізованою аркою недалеко від північної брами Кремля, з великим транспарантом, на якому написано „жити стало краще, жити стало веселіше Й. Сталін!“

—Ні, дядя, — у відповідь кричать діти, яким першого травня дозволено виходити за межі кварталу вільнонайманих і ходити там, де жили в'язні, під Кремлем, бо всіх в'язнів, як правило, в свята першого травня і жовтневої революції після убивства Кірова заганяли в Кремль і садовили до ізоляторів.

За Кремлем, біля худоби лишали тільки тих, яких абсолютно ніким було заступити, але оскільки не було кому заступити Ростова біля його драконів - бугаїв, то мусіло начальство лишати його поза Кремлем.

—Так не весело, кажете? — кричить Ростов, — то нічого, зате безпечно, навіть всіх киць вистріляли! Боятися нічого, живіть весело! — і, закінчивши промову руським матом на адресу державної безпеки, Ростов повернув до Святого озера, біля якого була розташована молочарня.

Проте, ця першотравнева промова Ростова не минула йому безкарно. Тої ж ночі Ростова з гуртожитку молочної фарми оперативна частина забрала і посадила на завсіди до першого ізолятору. Соловецькі бугаї перед їх відправкою на материк ще скалічили двох в'язнів, бо їх найстрашніший ворог сидів вже твердо в казематі.

—На північній брамі оперативники б'ють нацменів, —гукає молодий хлопчина, біжучи понад будинками, і всі ті, яких камери ще не замкнені, намагаються як мога швидче подивитись, що там робиться.

А відбувалася там не надзвичайна на Соловках подія. Група узбеків і таджиків була вранці направлена на працю до овочевої бази перебирати овочі. Як узбеки, так і таджики завсіди поверх бушлатів зодягали свої довгі національні балахони і, хоч ті балахони були зовсім благенькими, вони їх старанно латали і ніколи не покидали. Це було їх своєрідною святинею, такою ж, як для кубанських козаків шапка — кубанка, яку ті при всіх умовах і місцях перебування намагалися зберегти і носити на голові.

Перебираючи овочі — картоплю, ріпу, турнепс — голодні в'язні не могли втриматися, щоб не вкрасти бодай хоч по дві-три картоплини, чи інших з тих овочів, що їм довелось перебирати. А тепер їх повертають до Кремля. На північній брамі група оперативної охорони обшукала цілу бригаду і майже в кожного знайшла бодай одну картоплину чи ріпу. Відібравши крадене, а кожний з в'язнів украв менше 500 грамів, отже за таку кількість не міг бути покараний ізолятором, бо занадто мала провина, але міг бути покараний лише тим, що його надалі надсилатимуть на тяжкі роботи, де нічого не могло бути їстивного, — оперативники все ж вирішили, що відпустити, не покаравши, „диких чорних", так називали вени таджиків і узбеків, не слід і вирішили їх покарати самі.

Для того вони обрали оригінальний спосіб. Вони поставили всіх таджиків і узбеків біля стіни, а кожний оперативник брав картоплину, турнепс чи ріпу і з близької віддалі влучав тим овочем у голову тому, чи ін-

шому нацменові, які стояли по команді струнко з непокритими головами.

Спосіб розправи був такий цікавий, що біля брами зібралася ціла купа вільнонайманих співробітників НКВД: з оперативної частини, збройної охорони і інших частин управління островом. До них приєдналися жінки, родичі і діти енкаведистів, що весело реготали, глядячи як той чи інший з оперативників не влучав картоплиною чи ріпою в голову „проклятого чорного", чи навпаки влучав так добре, що того обличчя враз заливалося кров'ю.

І саме в той момент, як здоровий рижий оперативник шпурнув турнепсом у голову старенького дідуся — узбека Беклеманова, в той самий момент з протилежного внутрікремлівського боку північної брами просвистів камінь і той самив рижий похитнувся, махнув як крилами в повітрі і впав.

Всі вільнонаймані зчинили несамовитий крик, кинувшись до рижого. Але за першою каменюкою в той же момент полетіло градом каміння, що ним сипали в голови вільнонайманих нацмени, що збіглися до північної брами з Кремля.

— Давай в Кремль! — кричав до в'язнів, що над ними знущались, Ходжаєв, колишній голова раднаркому Узбекістану, що в 1935 року за націоналістичні ухили сидів на Соловках і тепер став на чолі узбеків, боронячи своїх земляків від наруги.

— Бий цю руську банду! — кричав таджик Усманов і шпурляв, що було сили, камінням у слід втікаючій юрбі цікавих, а разом з ними й не дуже хоробрих, як виявилося, наших стражів.

— Та-та-та. Та-та-та. Тр-тр. Тр — задріботіли кулемети з веж, поливаючи густими кулями північну браму.

— За мною! — кричить Ходжаєв, — ламай ці двері, — і, проломивши легенькі двері, що вели безпосередньо з-під брами в кремлівську стіну, в середині якої був довгий, аж до Успенського собору склеп рибльського начиння, провів всіх узбеків і таджиків до перекриття, де поховані найвидатніші жертводавці на Соловецький манастир, і намагався там теж зламати двері і розпорошити людей по камерах.

Проте це не дало бажаних наслідків. Оперативна і озброєна охорона вже була напоготові, і нещасні узбеки і таджики на чолі з своїми провідниками, колишнім головою раднаркому Узбецької ССР і таджицьким басмачем —Усмановим, були пов'язані відведені до глибокого

льоху під колишньою трапезною церквою. Нікого з них не розстріляли, ані покарали додатковим терміном ув'язнення тому, що Іван Іванович, розглянувши особисто сам справу, вирішив її на користь нацменів, проте від того часу всі вони перебували тільки в закритих ізоляторах.

Як узбеки, таджики, тюркмени, як і всі середньоазійські народи і племена на островах були добре організованою групою, навіть краще ніж українці чи інші, де все ж не був природній поділ за певними колами — інтеліґентів і людей фізичної праці, тоді як між нацменами такого поділу не було. Інтеліґенти там становили занадто малий відсоток, щоб могли замикатися в собі, навпаки, при всіх гуртках узбецький, чи таджицький, чи татарський інтеліґент брав участь лише як більш обізнаний, але не повчаючий. Натомість, між росіянами, українцями, поляками і грузинами інтеліґенти ставали часто в ролю повчаючих, і хто цим зловживав, того в'язні не поважали. Між українцями до цього мали нахил особливо колишні інтеліґенти-галичани, і на нараді в камері над Успенським собором була 1936 року винесена спеціяльна постанова ліквідувати повчальний тон і стерти найменші ознаки різничкування поміж інтеліґентами і не інтеліґентами українцями.

— Куди ж, чи не знущання! — говорив Мітроша, що так себе назвав, і це прізвище для нього й для НКВД заступало і ім'я і по-батькові і прізвище. Мітроша колись мав і прізвище і ім'я, але давно його занехаяв, міняючи цілий час своє назвисько в зв'язку з тяжкою, але такою цікавою його професією сейфового злодія.

На самих Соловках вже втретє. Його лиш в 1935 році привезли з Медвежої Гори, де міститься Управління Біломорсько-Балтійського табору і де він, будучи в'язнем, зробив таку прекрасну кар'єру, що досягнув прибиральника приміщення поблизу каси Біломорського табору і тільки нещастя не дало йому можливости очистити сейфи тої каси, навпаки, його операція дала йому додатковий термін ув'язнення і Соловки.

— Теж мені образили тих нацменів, якщо їм у морду шпурляли картоплею, а як же вони думали красти та ще щоб їх по голівці гладили, ти вкрадь, але не попадись, — отой герой, — проводжував Мітроша, щоразу чвіркаючи слиною.

— А що ж по-твоєму, Мітроша, то правильно, що оперативка так зробила!

— Питаєш, звичайно правильно, там все було правильно, і те, що Ходжаєв тому рижому голову каменем провалив, і те, що оперативники били нацменів. Тільки я не знаю, чи треба було все те робити, щоб тепер всім по ізоляторах нацменам сидіти. Не бачу я великої в тому справи, коли б моєю картоплиною, що я її вкрав, мене з'їздили по фізії — тут, браток, вже так, бачили очі, що купували, їжте хоч повилазьте,. І дуже вже й гніватись на оперативників немає чого. Звичайно, вони не по закону зробили, це правда, але ж який ідіот їде на Соловки закона шукати. Це ще Іван Іванович хороший, а якби така історія трапилася за Ноґтєва, у 1929 році, той би, братці, клянусь вам моєю мамою, розстріляв би не тільки цілу бригаду, а й усіх на купу таджиків, узбеків, яких би тільки він знайшов на Соловках.

— А ти, хіба, й за Ноґтєва був?

— Го-го, браток, за якого я тут чорта не був. І за Ноґтєва і за Успенського і ще за Глєба Бокія, я вже не кажу про Курілку. І я вам скажу, що всі ті начальники соловецькі, всі пішли вгору. Глєб Бокій, вистрілявши не мало тут нашого брата став членом Колегії ГПУ СССР і ще за його життя іменем його було названо той великий пароплав, що курсує між Архангельським і Соловками. А по смерті, кажуть, що його ім'я записане на дошці героїв революції в Москві на Червоному майдані. Останній раз бачив його я на Поповому острові в 1930 році. Тоді оперативка спалила один барак, так він приїздив з Москви, як голова слідчої комісії.

— Що з-за одного бараку приїздив з Москви? Ти щось, Мітроша, того.

— Ну, а ти що хочеш, щоб зразу десять спалили, досить того, що і в тому бараці сімсот з гаком нашого брата згоріло.

— Згоріло?!

— Еге ж, осмадей, згоріло, — перекривляє Мітроша, — а ти хіба про це не чув, Ти, брат, сіра порція, ти не знаєш, ви всі новенькі не знаєте тих штук, що були. А ти думаєш, то тільки на Поповому острові спалили, ого-го, після того, як відвідав Глєб Бокій Попів острів, палити бараки з в'язнями був найкращий метод. Я сам знаю, що в п'яти місцях було спалено вже тоді по кілька бараків. Так і на Поповому острові було. Мороз сорок і нижче, лапті подерті, бушлати наскрізь світяться, а нарядчики й дневальні гонять на роботу.

— Ну, хлопці й давай проситися, бож бачать, що

однаково навіки каліками лишаться, обморозивши ноги й руки, щоб в цей день на роботу не гнали або видали хоч нові лапті, ну а оперативка: „Давай!“

— Спочатку просилися, а потім сказали — не підемо на працю, доки нових лаптей не дасте — і не пішли.

— А тоді оперативка оступила з кулеметами всі вікна й двері бараку, з усіх боків облила барак бензиною й запалила з усіх боків. Люди до дверей, а по дверях з кулеметів, люди до вікон, а по вікнах з кулеметів, так і згоріло більш як сімсот людей.

— Хтось знайшовся, видно теж фраєр, в Москву жалобу написав, що, мовляв, невинних людей спалили, і ото Глєб Бокій тоді зі слідчою комісією приїхав з Москви. Справді побув, поговорив, де слід, ще й на те місце, де барак згорів, подивитися приїхав. Ми всі ходимо раді, щасливі, думаємо, ось візьме, та й розстріляє хоч Кошкина—начальника оперативки, а він подивився на все, тай каже:

— Не хотіли працювати, так їм, контрреволюційним собакам і треба, туди й дорога їм,—ще й Кошкина за його „працю“ похвалив. А нас зібрав і оголосив, хто не піде на працю, буде розстріляний. Такі то були діла, Це не по морді бити краденою картоплею. Та що там говорити,—продовжував Мітроша,—як я вже надивився на ті штуки, що тут над нами виробляли, то мені теперішні Соловки курортом видаються.

— Бувало, гонять чи на Ново-Соснову, чи на Валдай, чи на Філімонівську вітку ліс рубати, поночі ще виходимо й поночі повертаємо, хто повернеться. Було людина виб'ється з сил, не може більше ані рукою двигнути, ну, й сяде, а тут вже конвой, бере його, голубчика, роздягає до нага, та й ставить на пенька: Стій голий на морозі, якщо працювати не хочеш“,—каже. Той, бідний і стоїть, доки замерзне і впаде трупом з пенька а той, хто ще попробує слово промовити, дістане по ребрах, або візьмуть ще водою обіллють, щоб зразу льодом узявся. Ото були штуки! Я вже не говорю про Секірку, про жордочки, на яких в'язнів, як курей на сідало, садовили і дринами вбивали, як тільки який не сидів по команді струнко.

— Було, братці, було. Що тепер, запроторять до ізолятора чи розстріляють, а тоді було, доки людина помре чи її розстріляють, її так вже вимуштрують, що вона тількі проситься, щоб її розстріляли. А то кричать про знущання, хіба то знущання, то „семєчки“, так по-

бавитись хотіли оперативники, хотіли подивитись, як нацменські довгі носи виглядатимуть після ріпи та картоплі,—кінчив Мітроша.

— Ти вже, Мітроша, як почав розповідати, то про все кажи, що ж ти,—говорить дідок з попелястою бородою.

— Що ж я тобі скажу ще, старик, хіба тільки те, що ти б не пишався своєю бородою. Тоді, братіку, ніяких борід. Всім попам і манахам бороди постригли, деякі манахи прямо ладні були вмерти, а бороди не давали стригти. Нічого, беруть, двоє тримають, а третій—чик-чик, і бороди немає, і ходить манах чи піп, як миленький, без бороди.

— Ну, а щодо Ногтєва, так його заарештував був Сольц і в Москву надіслав, а нам сказали тоді, що його розстріляли, як тоді отого Курілку розстріляли, а як був оце я на Медвежій Горі, то дізнався, що то все брехня, навпаки Ногтєв тепер начальником всіх лісозаготівельних робіт півночі Совєтського Союзу. Так то воно є. Стріляй нашого брата побільше, то вождем станеш. Я так думаю, що десь і Курілка живий і продовжує розстрілювати нашого брата в іншому місці.

— Словом, братці, одне скажу—не хочу розповідати, осточортіло, тільки скажу—бачу я, і напевне не помиляюсь, що всім нам надходить шах і мат,—каже Мітроша, натягає бушлата на голову і лягає спати.

—Справді пора спати,—хтось каже і потроху засинають в'язні ще не остаточно закритої тюремної камери.

В Кремлі новина. Всі пошепки передають її з уст до уст, вірять і не вірять. Нарешті „АТЦ“ подає точну інформацію: „25 червня 1937 року в годині 10-й прибув на Соловецький аеродром літак з високими чинами НКВД СССР. о 12-й годині виведено з кабінету Івана Івановича, обеззброєного, з зірваними петлицями і без пояса, і відведено до одної з камер під „Білим Домом“. Заплянoвано повну зміну нашого становища. АТЦ“.

З усіх командировок Соловецького Острова приводили і привозили в'язнів до Кремля. Саме прийшов час сільськогосподарських робіт, а з Кремля нікого не випускають. За Кремлем лишились тільки ті, що невідступно пильнують свиней, корів і коней. Але тільки вдень, вночі мусять спати ходити до Кремля. Від 10-ої вечора всі камери замкнені. Всі портрети вождів, аґітаційні

плякати, залишки радіогучномовців, все протягом одної доби зліквідовано.

Так звана культурно-виховна частина скреслена зі штатів, її співробітників переведено частково до третьої частини, частково до господарчої.

Всіх ув'язнених, що ще перед 25 червня посідали з примусу посади керманичів певних господарчих ділянок, напр.: керманич сільсько-господарчої частини, керівник йодпрому і т. д. від посад увільнено, заступлено вільнонайманими, а в'язнів посаджено до ізоляторів. Те саме зроблено з усіма бухгальтерами, завсклепами, керівниками сільгоспів тощо.

27-го червня о 1-й годині дня в Кремль прибули нові господарі і перед вишикуваними в'язнями, тими, що ще не були посаджені до ізоляторів, а ще самі могли ходити по баланду і під посиленим конвоєм в порт на вантажні роботи, було оголошено, що віднині „8-й соловецький спеціяльний відділ Біломорського-Балтійського табору переіменовується на „Соловецкую тюрму особого назначения Главного Управления Государственной Безопасности СССР". Що віднині в'язні будуть називатися не „заключенние"—„з/к", а „лішенние свободи"—„л/с". Що віднині запроваджується дві повірки в'язнів—вранці і ввечері, а не тільки ввечері, як було досі. Що в'язні, які з незалежних причин не можуть бути використані на праці, називатимуться „ненаряджені" і діставатимуть 400 грамів хліба. Що діяльність всіх культурно-виховавчих закладів припиняється. Рівно ж, під страхом кари на горло, забороняється передача в'язням відомостей з газет чи радіо, що їх і далі мають мати вільнонаймані співробітники НКВД.

Загуділа сирена, і всі пішли до камер.

— Спасибі тобі, майстре корабля,—звертається до Нещадименка один з в'язнів,—ти таки добре зробив, що ґрат заздалегідь приготував!

—НКВД дякуй, чоловіче,—відповідає керманич кузні, що його одного ще не посадили до ізолятора разом з його ковалями.

— Го-го, хлопці,—сміється майстер корабля,—мої ковалі „ненаряджениими" не будуть, ми працюватимемо доти, доки всіх вас філософів не заґратуємо, а як вже для всіх ґрати й козирки для вікон зробимо, то тоді вже зробимо дебеленькі для себе ґрати, та й прийдемо самі сідати з вами разом.

— Говори, говори, майстре, не дуже мабуть проситимешся до ізолятора!

— А скажіть, чим зле. Дуже добре. Сиди собі й виспівуй—„із тюрми платочком машем“...

— Стара, майстре, стара, через твої ґрати та козирки не махнеш хусткою, та й співати заборонено, хіба що може на кутні заспіваєш.

І хтось, ніби боячись, що в ізоляторі доведеться хіба тільки на кутні співати, починає:

„Не для меня весна придет:..“

Співуна підтримує один, другий, третій, і вже вся камера співає, і далеко, аж туди, аж через Святе озеро, аж через стіну кремлівську, аж через червоний прапор, що майорить замість хреста на Успенському соборі лунають з притиском і жалем виспівувані слова, а той, що виводить, аж заливається і сльози йому на очах тремтять, як він співає:

— „Мерехтить в очах, безкінечний шлях,
Гине, гине в сірій мряці шлях по журавлях.
Кличуть кру-кру-кру,
В чужині умру, заки море перелечу,
Крилонька зітру, крилонька зітру.“

Співають всі разом, всі співають, і всі знають, що це все значить.

— Ой, годі нам и журитися, пора перестати,—говорить до співаків старий на милицях Збаразький.

— Сльозами не зарадимо, не зарадимо, хлопці, сльозами.

— Воно правда, батьку, але ж якось заспіваєш, то ніби легше на душі стає,—говорить молодик, а сам дивиться у вікно, туди через стіну, на море аж за море замріяно дивиться.

— Ух, душно,—повертається і відчиняє вікно, стає на підвіконниці й кричить:

— Я за дириґента, товариші, й починає:

„Побратався сокіл з сизокрилим орлом—
Ой, брате, мій брате,—

підхоплюють всі і раптом—„Ай!“—і всі з жахом в очах кидаються до вікна. На вікні нікого, а під вікном з розчавленою головою труп юнака.

— Разайдись, по камерам!—кричить з „прядільної“ кремлівської вежі конвоїр і наводить цівку кулемета.

Всі йдуть до камер. На ковдру поклали труп Юрка Височанського й понесли до мертвецької.

— Початок добрий,—говорить хтось.

— Так, так. кажуть німці, що початок найтрудніша справа—горорить другий.

— Лішенние свободи, спать!—просовується у двері морда наглядача з ключами і замикає двері.

Другого дня в ударному порядкові п'ятсот в'язнів—15 бригад—заґратували ще не заґратовані вікна і, в першу чергу камери, що вчора співала. Поверх ґрат навісили великий козирьок, щоб не дивились на море, щоб не хотіли за море, щоб без клопоту й шуму тихо вмирали по камерах, а не кидалися з вікон сторч головою. Почалася нова доба. Доба „соловецької тюрми особливого призначення Головного Управління державної безпеки СССР".

І настала тиша така, як настає тоді, коли грізний судія прорікає присуд. Враз зникли розмови, такі щовесняні розмови про вивіз з острова—в'язніці, а навпаки вимальовувалися все здавалось рельєфніше перспективи на многолітнє сидіння в закритій тюрмі.

В соловецьку бухту „Благополучія", маневруючи, щоб не наскочити на міни, бо двадцятип'ятикілометрова зона навколо островів була мінована, прибували великі вантажні кораблі з баржами заповненими різними будівельними матеріялами, від цегли починаючи, вапном, пиломатеріялами, фарбою й гвіздками кінчаючи. Тисячі тон везли на Соловки будівельних матеріялів. Інженери —будівельники на місці колишньої цегельні на відстані двох кілометрів від Кремля мали вибудувати велетенську модерну в'язницю, як додаткову споруду до соловецького Кремля, ізолятора у Саватієво, ізолятора в Анзері, ізолятора в Ісааково і Муксольмі.

Все це разом і називалося б соловецькою тюрмою.

Спішно згорталося господарство Соловецьких Островів. Тисячі людських жертв і мільйони карбованців, кинутих на розбудову соловецького сільського господарства за приписами Мічуріна, були змарновані відразу. Корів, телят, коней свиней—спішно вивозили на материк.

Вивозили все, крім людей. Вантажні роботи під посиленим конвоєм виконували в'язні, але на інші роботи, на обслугу, а так само для праці на будівництво людей не брали.

Але ця проблема в СССР вирішується легко. На

Соловки прислали на початку з Біломорсько—Балтійського табору „соцблизких“, але з них не пощастило новому керівництву скористатися, бо вони вже в першу ніч зуміли ограбувати квартиру самого нового начальника Соловецької тюрми, видатного діяча НКВД з двбма ромбами в петлицях. Нічого не лишилось йому зробити, як подарований йому „Білбалттабором“ набуток посадити до двох величезних бараків на пересильному пункті і під посиленим конвоєм через пару тижнів повернути ту „робочу силу“ назад Управлінню Біломорсько—Балтійського табору.

Проте „немає таких фортець, що їх не могли б здобути большевики“,—і ця улюблена фраза в Совєтському Союзі була й на цей раз виправдана. Незабаром на Соловки привезли величезний етап колгоспників і робітників, яких буквально нахапало НКВД з вулиць, обвинувативши їх, що вони хотіли сісти в трамвай не з приписаної законом сторони чи що вони вкрали куль колгоспної соломи. Нас, соловчан, було остаточно скрізь заступлено представниками безклясового соціялістичного суспільства СССР колгоспниками і прлетаріями, яких одяг, хоч їх ще й не встигли передягнути в соловецький,—не дуже відрізнявся від нашого,

Згадуючи новоприбулих, як вони тільки прийшли на Соловки, один з наших промовив:

А справді то хтось влучно сказав, шо Соловки—СССР в мініятюрі. На волі такі ж бушлати й черевики „Москва—Менск“, як і на Соловках.

— Ні, не скажіть, не скрізь і не всі, партійні і безпартійні большевики, енкаведисти, міліціонери і донощики там більш-менш зодягнені, то тільки безпартійний трудяка—колгоспник і пролетар, то лиш народ там живе так, як і ми.

— А... народ так, як ми... як і соловчани. Так значить ми і є справжній народ, а не вороги народу—каже голова колгоспу „Заря Ілліча“, що й поднесь не знав, за що йому дали п'ятнадцять років каторги й місяць лиш тому привезли й посадили до нашої камери.

— А ти, зараза, й досі того не знав—говорить Сашка Інтеліґент, той самий, що колись виносив з пароплаву півмертвих людоїдок.

— Таких ідотів треба всіх надіслати сюди, щоб ви розуму набралися,—продовжує Сашка, витрушуючи з кишені останні крихітки махорки.

— Досип,—звертається до голови колгоспу,—пред-

ставник квітучого соціялізму, старому соловчанину,—і підставляє колгоспнику напівпорожній папірець для цапиної ніжки.

— Немає, товаришу, немає голубок,—співає бувший голова колгоспу.

— У вас завсіди немає, духу б у вас не було, у вас тільки для Сталіна є, для того знайдете завсіди.

— Товаришу, ми для нього й не шукаємо, він в нас сам шукає і не тільки те, що в нас у хаті колгоспній, а й нас самих.

— Не бреши, не він, ви шукаєте по хатах, ви й доноси пишете, орденоносні свинопаси, доки вас самих, як тих свиней, не відвезуть на заріз до одного з концтаборів.

—Ша. Чуєте „чир-чир". По коридору по коврику у черевиках без обцасів безшумно ходив коридорний, щоразу підходив до дверей, з хвилину стояв, прислухався, відкривав прозурку, дивився й закривав. „Чир-чир" прозурка, і коридорний йшов далі.

–Братці, етап, жінок ведуть -- притишеним голосм говорить Сашка й намагається якнайнижче прихилити голову, щоб з підкозирка побачити тих, кого ведуть.

Всі кинулись до вікон.

Справді навколо самої кремлівскої стіни проходила етапна колона жінок.

—Настя Плескань! Маруся Семененко! Брусілова! Вечора! Крушельницька! Віра Михайлівна! Муза Василівна! Васільєва! Клементина Ланіна! Лія Шмідт! Одинець-Рабіновіч(— вигукував то один, то другий, пізнаючи тих, що йшли.

—Так, Саша, твої вихованки пішли на материк.

—Щасти їм, Боже! А що ж вони всі „соцблізкіє" їм не положено лишатись на Соловках.

—Як же це так людоїди „соцблізкімі" стали.

—Дуже просто, хіба може бути тепер в карному кодексі будь-якої цивілізованої країни стаття, що передбачала б покарання за людоїдство.

—Звичайно, ні.

—Отже саме тому вони і „соцблізкіє", що ніяк було внести до кодексу спеціяльну статтю про людоїдство і тому всі людоїди в СССР, яких не зліквідували, засуджені за ст. 174 а, яка передбачає покарання десятирічною каторгою за „вбивство з корисною метою".

— Ха-ха-ха, так то, значить, людоїди, що їли власних дітей, вже мертвих робили то з корисною метою!

— Багато є на світі дивовижного, друже Гораціо, — говорить Садовський й показує на двері, під якими знову зупинився коридорний. „Чир-чир".

— Нельзя смотреть. Осаді назад, — і всі йдуть від вікон.

— От і пішли наші соловчанки, — говорить письменник Слісаренко.

— А знаєте, хай щастить їм Бог. Скажу, товариство, герої все ж наші соловчанки були, таки, витерпіли і лишились живими, — говорить Сашка.

— Васільєва така гарна була! — хтось каже.

— Яка? Це та донька секретаря Ленінградського Обкому Партії, розстріляного в зв'язку з Кіровим?

— Так, так, — хтось підтверджує.

— Гарна, непідвладна, незалежна. Мучили ж її бідну!

— А Вечора! З сімнадцяти літ на Соловках, як квітка, красуня така і така порядна, така героїня! Сволочі! Що вони з нею зробили? Пішла з торбою, як з хреста знята.

— А Одинець-Рабінович! Це та, що за український націоналізм сиділа тут, ну щож та спокутувала по закону, не одружуйся з українцем, то й не будеш націоналісткою.

— Між іншим, вона й не була нею до Соловків, аж на Соловках Україну за рідну землю визнала й справді патріоткою України стала.

Дзень-брязь,— і двері відчинились, в камеру впхнули Кана.

— А і тебе, провокаторська мордо, сюди ж. Старі стукачі новому начальству не потрібні, — шепоче до Кана Сашка, і б'є його в підборіддя.

З рота Кана полилася кров.

— Гржданін начальник, гражданін начальник,—стукаючи в двері, кричить Кан, викликаючи коридорного напіввідкушеним власними зубами язиком, — вони мене вб'ють, вони мене вб'ють.

Кормушка відкрилася й коридорний просуває голову.

— Хто тебе б'є?

— Оцей Семьонов, — дрижить Кан і показує на Сашку.

— Лішенний свободи Семенов, біть нельзя, — до Кана.

— Він більше не буде, звикати треба! — сказав, трахнув кормушкою і пішов вздовж коридора.

— А, так ти ще й жалітись, зараза!

— Кинь його, Саша, чорт з ним!

Саша хапає Кана за комір, тягне в куток, садовить на парашу й приказує:

— Оце тобі, сучка, сучий куток, на цій параші ти, зараза, й подохнеш.

Кан, схлипуючи, намагається спинити кровотечу, потім схиляє голову на стіну, а через все обличчя течуть з його очей тоненькі струмки сліз.

— Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте, — говорить Сашка, дивлячись на сльози Кана, і спокійно, немов до плювалки, харкає йому в обличчя.

— На, поверку!

Всі стають по команді струнко, кожен відповідає своє ім'я і по-батькові, і через п'ятнадцять хвилин команда — „Вольно", — і двері знову замкнені.

— Генадій Леонідович, продовжуйте, будь ласка,— просить Сашка Інтеліґент, і ми всі його підтримуємо.

Садовський бере „Сильна як смерть" Ґі де Мопассана, єдину книжку, що випадково вціліла у одного з в'язнів і, читаючи, перекладає всім з французької мови.

— Прекрасно, прекрасно, — не витримує Сашка,— от роман, так роман, — говорить Сашка, роблячи в слові роман наголос не на останньому, а першому складі.

— Ні, наші такого не втнуть, теж можуть, але так — ні, — філософствує Сашка, а коли, нарешті, читання закінчено, Сашка довго, довго нервово ходить по камері, ходить мовчки, а потім підходить до Кана, що непорушно сидить на параші й до нього:

— Бачиш, які люди, чув, зараза, яка любов, а ти що, хто про тебе пісню складе, хто тебе прославить, хто про тебе казку розкаже, про такого нікчемного, жалюгідного стукача. Говорю тобі я, Сашка Інтеліґент, жулік над жуліками, я тобі говорю — покайся, кинь ідіотську звичку торгувати людськими душами, бо будеш не на параші, а під парашою сидіти.

Кан, закривши руками обличчя, низько, низько спускає голову й, здрігаючись всім тілом, тихо ридає.

— Саша, лиши його!

— Лишити, добре, хай здохне псявірою в сучому кутку, —закінчує Сашка і йде до своїх нар.

Генадій Леонідович і тут, як і чотири роки тому на „Морсплаві", як і десять літ тому на Соловках, як і двадцять літ тому у Києві, коли українська нація стала до боротьби за свободу й державну незалежність, в цій

загальній камері, хоч тринадцятирічна каторга вже за його плечима, він і тепер завсіди в центрі, завсіди між людьми, завсіди прагне тих людей зробити мужніми, великими, відданими патріотами.

Як і тоді, в дні української визвольної революції, він, вояк і трибун, лишився вірний її ідеалам. Україна була його єдиною метою життя, і мабуть тому він мав лише бандуру, архидревній український інструмент, бо вона невідступно підтримувала невгасимий вогонь любови до батьківщини, до Україн в серцях українських патріотів. Не для себе, для них тримав Садовський її, щоб з її допомогою запалювати зчерствілі серця і плекати любов до рідного краю.

Садовський чотирнадцятий рік вже на каторзі, він має ось-ось звільнитися, з далекого Сибіру, аж з Красноярського краю надіслала йому одяг йому вірна дружина, безіменна українка-героїня, мати вже дорослих двох дітей його, і Садовський чекає і не втратив ще віру, що бодай на заслання в Сибір, але таки звільнять його з Соловецької тюрми вже по закінченні подвійного терміну.

Генадій нервує. Часто сторожко прислухається. Ось, може викличуть на етап, може звільнять? І в розпуці бере бандуру й починає грати „Морозенка".

„Вони ж його не вбивали,
Не четвертували,
Вони з нього молодого
Живцем серце та й виймали"

І всі, притаївши дихання, слухали, й кожен думав, що це він, Морозенко, отой самий, що з нього живцем серце видирають. Гробова тиша опанувала загальну велику камеру новоявленого четвертого ізолятору.

А Генадій грає й співає шовковим, ліричним баритоном, і ми бачимо, як коридорний підійшов до дверей, відкрив прозурку, заглянув, а потім приклав вухо до прозурки й завмер.

„Поставили Морозенка на Савур могилу —
Тепер дивись, Морозенко, на свою Вкраїну."

„Тепер дивись..." і обривається спів, а через кормушку висунулась голова коридорного. У нього на очах тремтять сльози, і він пошепки говорить:

— Грайте, хлопці, тільки тихенько, щоб начальство не почуло, а я піду, ех ти життя... сказав і тихенько прихилив кормушку.

— Бачив? — пошепки Сашка до Кана, — мовчи ж, гадюко!

Кан схоплюється з параші, падає перед всіма на коліна, здіймає догори руки, його великі очі повні сліз, він весь дріжить і говорить:

— Клянусь вам моїм богом Ієговою! Клянусь прахом предків моїх, що їх славу я зганьбив — я більше нікого й ніколи не продам!

Сказав і так само, як перед тим, схопився і знову сів на парашу. Ніхто не наважився запропонувати йому покинути парашу. Мусить покутувати, такий закон, якщо хоче жити.

Генадій відклав бандуру набік.

— Товариші, — говорить до всіх, — був час, коли мене продали нерозумні чи зарозуміли свої, а від розстрілу мене врятувала чужа жидівка. Може б і ми звільнили Кана з параші?

— Не можна, Генадіє Леонідовичу, не можна тюремних звичаїв ламати, — говорить Сашка, — хай сидить доти, доки в цій камері не буде жадного з тих, при кому його посадили. Як всіх нас звідси заберуть чи розстріляють, він буде вільний від вироку нашого, бо він покаявся.

— Правильно, Сашка, — звичай не сміємо ламати, — і Генадія Леонідовича вперше не послухали.

— Воля Ваша, — говорить Садовський і знову бере до рук бандуру.

І знову тихенько бринить кобза, а їй вторить Садовський. І знову всі сторожко прислухаються, щоб не прослухати жадного слова, щоб кожний найтонший нюанс до самого серця запав.

—„Спіть невідомі, спіть замучені,
Спіть у мохах серед лісів.
Шумлять сосни соловецькі
Над могилами борців“.—

— Цю пісню ви, Генадій Леонідович, склали? — хтось питається.

— Трудно сказати, мабуть, всі ми соловчани, тільки я її записав і згармонізував, — скромно говорить Генадій.

— А заграйте „Пікети сплять“ — хтось просить.

— „Пікети“ — згадати Біломорканал, ті „пікети“ трохи, трохи мого життя не коштували колись, — говорить Соловський і починає співати:

„Пікети сплять вночі,
Бори гудуть глухі,
А на кар'єрах горять вогні...
То — ми замучені,
На смерть засуджені —
Тяжкими кайлами
Б'ємо ґраніт.

А нас — одна сім'я—
Ми побраталися:
Туркмен, узбек, чечен,
Сумний грузин,
Сини України,
Карельські „каймени",
Удмурд і чех,
Литвин і білорус.

Довбаєм кайлами,
Б'ємо ми ломами
І шлем прокляття —
Усім катам...
І вірим — змучені,
На смерть засуджені,
Що прийде помсти час
І кари вам!

Закінчив Садовський, і кожен замислився, захоплений не тільки мелодією, а й глибоким змістом каторжанської пісні, складеної самим же виконавцем, піснею, що фігурувала за матеріял свого часу в руках слідчої частини ГПУ на Біломорканалі ГПУ.

Загула сирена „Отбой". Повірка в Кремлі закінчилася, всі мусять спати, і наша загальна камера поступово засипає.

Коло другої години ночі в камеру зайшли два конвоїри.

— Садовський!

— Єсть!

— Ім'я, по-батькові?

— Генадій Леонідович!

— „Давай", — і самі взяли бандуру й торбу з надісланими дружиною речами.

— Прощайте, товариші, не згадуйте лихом, — сказав і пішов за конвоїрами.

Вранці: „Ток-ток. Ток-ток. Ток-ток!"

— Коля, швидче. „АТЦ".!

Коля приймає. За десять хвилин читає.

— „Альо, альо, говорить АТЦ. Іван Іванович, троцькістсько-бухаринський бльок і злочини господарчі. Розстріл. Всі українці етап сьогодні-взавтра. Жінки вибули до Вегеракша-Кемь, Це повідомлення останнє до уста-

лення зв'язків. Сьогодні начальник АТЦ сідає до ізолятору. Майбутній пароль три на сім. Альо. Альо. Садовський три роки додаткового АТЦ".

В соловецькому шпиталі камери для божевільних хоч були й добре заґратовані, але не були під козирками. І не минуло й двох місяців, як з третього поверху напівзгорілого Успенського собору могли бачити люди, як ходив по камері, спустивши голову, раз в один бік, раз в другий — божевільний Генадій Садовський.

— Хоч і останнє повідомлення, а мабуть не точне, не має переспективи до того, щоб нас кудись вивезли, — говорить Слісаренко і, власне, ціла камера радше погоджується з Слісаренком, як з відомостями АТЦ."

Все було тихо. І сьогодні, і завтра, як і цілий час перед тим. Всі вирішили, що ніякого етапу не буде.

На четверту ніч всіх українців викликали на етап. Лишився лише я та, як пізніше виявилось, ще Петро Гребінник — доцент історії української літератури. Доля судила для нас інший шлях і нічого нам не лишилося, як коритись долі, хоч обліковець УРЧ і мав неприємність за те, що випадково облікові картки на мене й на Гребінника, замість в теку українців, — поклав в теку сибіряків.

Етап відбув. Відбув з Соловків український ренесанс з соловецької тюрми, до якоїсь іншої, що про неї і про всіх тих людей і поднесь ніхто не знає. Живі чи мертві ті герої і страдники, відає тільки один великий Бог та тринадцять московських тиранів.

25-го грудня 1937 року, ламаючи крижані гори, плив льодолом з Соловків до „Морсплаву", а в його трюмі сиділи соловецькі сибіряки, і між ними ми з Гребінником.

Під посиленим конвоєм привели нас до того самого двохповерхового бараку, що і чотири роки тому й, розмістивши на другому поверсі, оточивши барак ще подвійним колючим дротом, собаками й додатковими вежами з кулеметами, лишили нас.

Режим тюремний.

Щовечора приходить наш давній знайомий, веселий, завсіди напідпитку, дядя Ваня, той самий, що радив нам чотири роки тому не боятися Соловків, бо ж, мовляв, Сибір теж „русская земля".

Ми всі цікавимось, де поділись наші товариші, що прибули перед нами. Дядя Ваня розводить руками й чесно каже:

— Не знаю, забрали від них всі їх речі, зодягнули в нове каторжанське вбрання, відрізали ґудзики від штанів, забрали пояси й посадили до вагонів з найбільш посиленим конвоєм, який тільки мені доводилось бачити, і повезли в напрямку на Петрозаводськ. Куди пішов етап — ніхто не знає.

— А що буде з нами, дядя Ваня? Що з нами?

Дядя Ваня на всіх дивиться, здвигує плечима й говорить, що він не знає.

І він справді не знав, бо йому не довіряли, та й на „Морсплаві“ знати не могли таємних розпоряджень, які стосуються в'язнів соловецької тюрми особливого призначення.

В ніч під Новий Рік дядя Ваня п'яний такий, що ледве ногами волочив, зайшов до бараку.

Зайшов і скомандував:

— Встати! Дядя Ваня прийшов!

Всі схопилися.

А дядя Ваня сміється і говорить до всіх:

— Братці, деті, прийшов до вас з Новим Роком вітати. З Новим Роком, товариші революціонери! Долой царів, церкви і тюрми зрівняємо з землею!

Ми стояли, отетерівши перед цим п'яним мрійником сімнадцятого року.

— Пий, товариші, — говорить дядя Ваня й починає з усіх кишень виймати по літровій пляшці справжньої горілки.

І почалась церемонія.

Один за одним проходять бажаючі, а небажаючих не було серед 375 в'язнів бараку. Всім вистарчило, бо дядя Ваня в своїх бездонних кишенях приніс цілих п'ять літрів.

Тепер Сашка Інтеліґент швидко влаштував імпровізовану сцену, і на сцені з скрипкою з'явився сибіряк Леванідов, музикант Левінградської філярмонії.

Звуки прекрасної музики залили слабо освітлений з блощицями барак, по ньому другий заспівав „Сонце“ і „Пой мне“, і тільки тут вже не витримав мій товариш Гребінник і пішов на імпровізовану сцену. Високий, замучений і блідий з довгою чорною бородою й волоссям, що йому незграбно спадало, він нагадував собою картину Христа в Гефсіманськім Саду.

Гребінник став, обвів ніжно всіх очима:

— З Новим Роком, друзі мої, з новим щастям! — і не чекаючи на відповідь, заспівав:

„Владико неба і землі,
Взивающіх к тебе с мольбою
Десніцею твоей святою
С висот небесних осені".
Счастлівий путь нам, Боже, дай,
На Тя, Всесільний, уповаєм,
К Тебе с мольбою прібегаєм:
Даруй нам зріти родний край.

Прекрасна мелодія, урочисті слова, мольба за подання „щасливого путі" сповнила зчерствілі серця, і хотілося так всім молитися і жити, хоч і всі відчували що стелеться для нас не щасливий шлях, а шлях нової хоч і знаної, наруги й жаху.

Всіх знову огорнув сум, і кожен пішов до свого твердого ложа на підлозі.

Тільки дядя Ваня ще довго сидів на лаві біля імпровізованої сцени і гірко ридав.

Дядя Ваня тихо ридав... А за вікнами гула новорічна хуга.

* * *

Минуло ще два місяці. Нас розпорошено було по найглухіших штрафних спецкомандировках лісів Білбалттабору, а соловецьку тюрму через рік зліквідували, перетворивши Соловецькі Острови на воєнно-морську базу.

Кінець першої книги.

Ціна 4 НМ